A young girl with dark, curly hair, wearing a blue school uniform, is holding a blackboard with white text. The text on the blackboard is written in Devanagari script. The background is a textured, greyish-blue surface.

फक्त
दहा लाख
शाळांसाठी

सिद्धार्थ केळकर

फक्त दहा लाख शाळांसाठी

सिध्दार्थ केळकर

फक्त दहा लाख शाळांसाठी
फक्त दहा लाख शाळांसाठी

सिध्दार्थ केळकर

सर्व हक्क सुरक्षित

संयोजन : डॉ. श्रीराम गीत

प्रकाशक

शांतिलाल मुथ्था

भारतीय जैन संघटना (बी.जे.एस.)

८ वा मजला, मुथ्था चेंबर्स २,

सेनापती बापट मार्ग, पुणे - ४११ ०१६

मुद्रक

प्रभात प्रिंटर्स

४२७ गुलटेकडी, पुणे - ४११ ०३७

मुखपृष्ठ

चिंतामणी हसबनीस

प्रथम आवृत्ती

५ मे २०१२

किंमत : रू. १००/-

प्रस्तावना

विविध माध्यमातून जगातल्या सर्व घडामोडींचे वृत्त आपल्याला हल्ली लगेच प्राप्त होते. बुद्धिजीवी पातळीवरून आपण याबद्दल चर्चा देखिल करतो. आणि पुढे विसरून जातो. श्री. शांतिलाल मुथ्यांसारखा एखादा संवेदनशील माणूस मात्र त्यातील महत्त्वाच्या घटनांचा शोध व वेध घेतो. एवढेच नव्हे तर आपल्या समाजाच्या, प्रांताच्या क्षितिजाच्या विस्तारच्या पलीकडे जाऊन मदतीचा हात पुढे करतो. अशा प्रभावी व्यक्तीमत्त्वाचे दर्शन घडवणाऱ्या या पुस्तकाची प्रस्तावना लिहिताना मला आनंद होत आहे.

सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल युनिव्हर्सिटी च्या कुलगुरुपदाचे काम संभाळताना माझे विविध क्षेत्रातील, वर्गातील लोकांशी सतत संबंध येत असतात, विविध कार्यक्रमांमधून वावरण्याची संधी मिळते. सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी, मी पुणे विद्यापिठात असताना माझा श्री. शांतिलाल मुथ्या यांच्याशी परिचय झाला. तेव्हा पासून मी त्यांना एक निःस्वार्थी वृत्तीचा समाजसेवक म्हणून ओळखतो.

त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात, खासकरून शालेय शिक्षणाच्या मूल्यांकन प्रणालीत घडवून आणलेला बदल व हे ध्येय साध्य करताना त्यांनी घेतलेले प्रयास. या सर्वांची अनुभूती आपल्याला हे पुस्तक वाचताना येईल. मूल्यवर्धन, एडुक्रिप सारख्या उपक्रमांद्वारा घडलेल्या क्रांतीचे वर्णन वाचताना, ठयी, ठयी त्यांच्या घटनात्मक कार्याची अनुभूती होते.

फक्त दहा लाख शाळांसाठी

किल्लारीतील भूकंपग्रस्त मुलांच्या पुर्नवसनातून सुरु झालेला हा प्रवास गुजरात, गोव्यातच नव्हे तर, अंदमान, निकोबारसारख्या दूरच्या प्रदेशातसुद्धा आपले ठसे उमटवतो याचे रोचक वर्णन या पुस्तकात वाचकांना घडेल.

मूलभूत तत्त्वे जोपासून आधुनिक शिक्षण पद्धतीची मांडणी कशी करावी हे आपल्याला शांतिलाल मुथ्था यांच्या या अपूर्व पुस्तकातून वाचावयास मिळेल याची मला खात्री आहे.

डॉ. भूषण पटवर्धन

कुलगुरू, सिम्बायोसिस विद्यापीठ

अनुक्रमणिका

१. पार्श्वभूमी	९
२. सुरुवात	११
३. भूमिका ठरली	१६
४. काहीतरी केले पाहिजे	२२
५. शिक्षणाची गुणवत्ता	२४
६. एज्युक्रिप : गुणवत्तेचा नवा आयाम	२७
७. अंमलबजावणी	३९
८. नवोदय विद्यालयांतील प्रयोग	४६
९. एज्युक्रिप गोव्यात	४८
१०. एज्युक्रिपची खासियत	५२
११. शालेय गुणवत्तेची नवी कसोटी	५७
१२. धडा चिंतनाचा	७०
१३. मूल्यांकन कार्यक्रम	७२
१४. शिक्षक प्रशिक्षणची गरज	७४
१५. मूल्यवर्धन	७९

फक्त दहा लाख शाळांसाठी

मनोगत

भारतातील शिक्षण क्षेत्र सध्या एका रोचक अवस्थेतून प्रवास करत आहे. एकीकडे परदेशी विद्यापीठे भारतात यावीत, की नाही, यावर चर्चा झडत असताना सरकारी शिक्षण व्यवस्थेत मात्र अजूनही म्हणावे तसे बदल घडताना दिसत नाहीत. अर्थात, एकाच वेळी व्यवस्थेचा भला मोठा गाडा हाकणे आणि जोडीने त्याला बदलांसाठी तयार करणे, ही वाटते तितकी सोपी गोष्टही नाही. शिक्षण हक्क कायदा, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (एनसीएफ) अशी काही क्रांतिकारी पावले सरकारी पातळीवर उचलण्यात आली आहेत, पण त्यांच्या अंमलबजावणीबाबत मात्र अजूनही उदासीनता दिसून येते. कारण, मुळात व्यवस्थेतील सर्व घटकांच्या मानसिकतेत बदल झाल्याशिवाय त्याचे दृश्य परिणाम हाती लागणार नाहीत, ही वस्तुस्थिती आहे.

शिक्षणात खासगी क्षेत्राचा सकारात्मक सहभाग वाढवा, अशी अपेक्षा आता सरकारी पातळीवरूनही व्यक्त होत आहे. किंबहुना उच्च शिक्षणातील पटनोंदणी, ज्याला ग्रॉस एनरोलमेंट रेश्यो (जीईआर) असे म्हणतात, तो वाढवण्यात खासगी क्षेत्राने महत्त्वाची भूमिका बजावल्याची आकडेवारीही प्रसिद्ध झाली आहे. त्यामध्ये नफेखोरी करणाऱ्या खासगी संस्थाही आहेत, हे वास्तव जरी मान्य केले, तरी संधी निर्माण झाल्या, ही वस्तुस्थितीही दुर्लक्षून चालणार नाही. शालेय शिक्षणाबाबत मात्र अहवालांची जंत्री जमवण्याखेरीज आणि चर्चा करण्याखेरीज खासगी संस्था किंवा एनजीओंकडून म्हणावे तेवढे भरीव प्रयत्न होताना दिसत नाहीत. बहुतेक वेळा हे अहवाल किंवा चर्चा केवळ उणीवा दाखवतात, पण सोल्युशन देत नाहीत. शिक्षण हे बीट म्हणून कव्हर करताना हा अनुभव मी अनेकदा घेतला आहे. उणीवांची लगेच बातमी होते, हे समजण्याइतपत आता सर्वच संस्था,

एनजीओ चलाख झाल्या आहेत, पण उणीवा केवळ सनसनाटी निर्माण करतात. आवश्यक तो बदल घडवण्यासाठी जोडीने कृती आराखडाही तयार करावा लागतो, याची दुर्दैवाने फार कमी लोकांना जाणीव आहे.

या सर्व पार्श्वभूमीवर, या पुस्तकाच्या निमित्ताने जेव्हा मी भारतीय जैन संघटनेच्या (बीजेएस) शिक्षण क्षेत्रातील कामांची ओळख करून घ्यायला सुरुवात केली, त्या वेळी त्यातील वेगळेपण नजरेत भरणारे होते. एखाद्या प्रश्नावर सखोल संशोधन करून त्यातील त्रुटी शोधणे, त्या त्रुटींवर उत्तर शोधणे आणि इतकेच नाही, तर त्या पुढे जाऊन स्वतः त्या उत्तराची व्यवस्थित अंमलबजावणी करायची तयारी दर्शवणे ही सध्याच्या काळात आगळीच गोष्ट म्हटली पाहिजे. संपूर्ण देश पातळीवर काही गुणात्मक बदल घडवून आणायचे असतील, चांगले नागरिक घडवायचे असतील, तर देशातील एकूण शाळांच्या संख्येच्या १५ टक्के असलेल्या सरकारी शाळांची गुणवत्ता वाढवणे आवश्यक आहे, अशा भावनेतून बीजेएसचे संस्थापक-अध्यक्ष शांतीलाल मुथा यांनी हे काम सुरू केले. शालेय शिक्षणात गुणात्मक बदल घडविण्याचा आता जणू त्यांनी वसाच घेतला आहे आणि हे सर्व कोणत्याही नफ्याची अपेक्षा न ठेवता. काम करताना उद्योजकाची व्यावसायिक दृष्टी आणि अंमलबजावणीत त्याला जोड मात्र सामाजिकतेची, असे हे दुर्मिळ रसायन आहे. शिक्षणाच्या विविध पैलूंबाबत त्यांच्याशी चर्चा करताना त्यांचा हा गुण विशेषत्वाने जाणवला.

बीजेएसने तयार केलेला एज्युकिपसारखा शैक्षणिक कार्यक्रम असो, की बीजेएस एसएसएसारखी मूल्यांकन प्रणाली, संशोधनसिद्ध प्रयत्न हाच सर्व कामांचा लसावि असल्याची जाणीव हे प्रकल्प अभ्यासताना प्रकर्षाने होते. विशेष म्हणजे हे सर्व प्रकल्प सरकारी व्यवस्थेत सुविहितपणे रुजवणे मुथा यांना चांगले जमले

आहे. सरकारी अधिकाऱ्यांनीही जाहीरपणे या प्रकल्पांची प्रशंसा केली असून, या कार्यक्रमांनी तसे सकारात्मक परिणामही दाखवले आहेत. मूल्यवर्धन प्रकल्प हा तर शिक्षण व्यवस्थेत एक नवे भान जागवण्याचा प्रयत्न आहे. मूल्यशिक्षणाचा अंतर्भाव शिक्षणात करावा, अशी ओरड गेली काही वर्षे विविध पातळ्यांवरून होत आहे. अशा वेळी मुथा यांनी बीजेएसच्या माध्यमातून त्याचा अभ्यासक्रम तयार करणे आणि तो राबवल्यानंतर होणाऱ्या परिणामांचे तटस्थ व्यक्ती आणि संस्थांकडून मूल्यमापन करणे या गोष्टी प्रत्यक्ष कृतीवर भर असणे म्हणजे काय, याचा दाखला देणाऱ्या आहेत.

बीजेएसचे हे सर्व प्रकल्प अभ्यासताना, मूल्यवर्धनचा प्रकल्प सुरू असलेल्या वर्गांना भेटी देताना एक पत्रकार म्हणून त्यात पॉझिटिव्ह बातमी तर दिसत होतीच, पण त्याही पलीकडे जाऊन समाजाचा एक घटक म्हणून अभिमानही वाटत होता. तो अशासाठी, की अहवालांची जंत्री जमवण्याचा खेळ करण्याऐवजी प्रत्यक्ष कामावर विश्वास असलेल्या संस्थेला एवढे काम करूनही प्रसिद्धीचा मोह कधी झाला नाही. बीजेएसचे काम गेली १२ वर्षे सुरू आहे, पण त्याची फारशी माहिती समाजाला नाही. म्हणूनच या पुस्तकाच्या निमित्ताने या कामाचे डॉक्युमेंटेशन होण्याला महत्त्व आहेच.

हे पुस्तक लिहिण्यासाठी ज्यांनी कायम प्रोत्साहन दिले, ते श्री. शांतीलाल मुथा यांचे मी विशेष आभार मानतो. पुस्तक आकाराला आल्यानंतर त्यांच्याकडून मिळालेली कौतुकाची थाप निश्चितच आनंददायी होती. याशिवाय या पुस्तकाचा भाग होण्याचा आग्रह धरणारे डॉ. श्रीराम गीत, पुस्तक लिहिण्यासाठी सर्व दस्तावेज वेळेत उपलब्ध करून देणारे नीती सोल्युशन्सचे डॉ. पराग माणकीकर, मकरंद वागसकर, तसेच बीजेएसचे प्रफुल्ल पारख,

फक्त दहा लाख शाळांसाठी

मंजिरी सुळे आणि त्यांची टीम यांचाही मी व्यक्तिशः ऋणी आहे. या कामासाठी मिळालेले माझ्या कुटुंबियांचे सहकार्यही मोलाचे होते, हेही मी आवर्जून नमूद करेन. या पुस्तकाचा भाग होता आल्याने एका वेगळ्या कामाची ओळख झाली, हा माझ्यासाठी व्यक्ती म्हणून समृद्ध करणारा अनुभव होता. हा अनुभव वाचकांबरोबरही शेअर होईल, अशी आशा करतो.

- सिद्धार्थ केळकर

१. पार्श्वभूमी

जागतिकीकरणाच्या आजच्या काळात शिक्षणाचे आणि त्यातूनही विशेषतः उच्चशिक्षणाचे मूल्य सर्वच अर्थानी निरंतर वाढते आहे. शिक्षण हे पवित्र किंवा राष्ट्र उभारणीचे कार्य मानून त्या वाटेवर चालणाऱ्या शिक्षण संस्था आता जवळपास इतिहासजमा झाल्या आहेत. शिक्षण क्षेत्राला असे उद्योगाचे स्वरूप येत असताना, मुळातच उद्योजक असलेल्या एखाद्याला स्वतःची शिक्षणसंस्था सुरू करण्याचा उद्योग नक्कीच मोहात टाकणारा आहे. भारतीय जैन संघटनेचे संस्थापक-अध्यक्ष शांतीलाल मुथा यांनी जेव्हा शिक्षण क्षेत्रात उतरायचे ठरवले, तेव्हा त्यांनाही असाच सल्ला मिळाला होता. मात्र, एखाद्या क्षेत्रात काम करायचे ठरवले, की त्याच्या खोलात शिरून आधी त्याचा अभ्यास करणे, एकदा त्या क्षेत्राचा आवाका लक्षात आला, की मगच कामाची दिशा ठरवणे आणि मुख्य म्हणजे या संपूर्ण प्रक्रियेला सामाजिकतेचा एक आगळा आयाम जोडून प्रस्थापित व्यवस्थेत काही मूलभूत बदल करण्याचा प्रयत्न करणे अशीच कामाची पद्धत असलेल्या

श्री. मुथा यांना हा सल्ला सहज पचनी पडणारा नव्हता. असे म्हणतात, की काही व्यक्तींच्या अंगभूत जाणिवांची नाळच सामाजिकतेशी जोडलेली असते. शांतीलाल मुथा हे असेच एक अवलिया व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यामुळे शिक्षणासारख्या क्षेत्राची मार्केटच्या भाषेत चर्चा करणे त्यांना जमत नाही. एकदा का काम करायचे ठरवले, की ते तडीस नेण्यासाठी झटायचे एवढेच मुथांसारख्या कर्मयोगी वृत्तीच्या माणसांना ठाऊक असते. ही माणसे प्रयत्न करत राहतात आणि खुद्द मार्गच त्यांना आपल्या वाटेवर चालायला घेऊन येतो. मुथांचा अनुभवही काहीसा असाच आहे.

एखादी शिक्षणसंस्था काढून नफा कमावणे सहज शक्य असताना देशातील संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेचे मूल्यवर्धन करण्याचा विडा या माणसाने उचलला आणि सिस्टिममध्ये न राहताही सिस्टिम बदलता येते हे आपल्या संशोधनसिद्ध प्रयत्नांतून दाखवून दिले. शिक्षणाने केवळ नोकरी करणारे कर्मचारी घडणे अपेक्षित नाही, तर संस्कार रुजलेली माणसेही घडणे महत्त्वाचे आहे आणि त्यासाठी विद्यार्थ्यांची मने घडणेही आवश्यक आहे, या विचारावर विश्वास असलेली ही आधुनिक काळातील ध्येयवादी वाटचाल आहे. या कहाणीत जसे अडचणींचे पाषाण आहेत, तशीच प्रकाशाची बेटेही आहेत आणि समस्यांचे पाढे आहेत, तशी आश्वस्त करणाऱ्या उत्तरांची समीकरणेही आहेत. हा केवळ अहवालांची जंत्री जमवून उणिवा दर्शन करण्याचा खेळ नाही, तर हाती आलेल्या संशोधनाची अंमलबजावणी करण्यासाठी झटण्याच्या धडाडीचा सांगावा आहे. हे सर्वच टप्पे रोचक असल्याने त्याला एका डॉक्युमेंटेशनच्या मूल्यापलीकडे कथेचीही नाट्यमयता आहे आणि म्हणूनच ही कहाणी सांगणे औचित्यपूर्ण आणि या वाटेवर वाटचाल करू इच्छिणाऱ्यांसाठी प्रेरणादायीही आहे.

२. सुरुवात

भारतीय जैन संघटनेचे नाव मुख्यतः पुनर्वसनाशी संबंधित कामासाठी प्रसिद्ध आहे. मात्र, शांतिलाल मुथा यांचे स्वतःचे शिक्षण खूप खडतर परिस्थितीत झालेले असल्याने शिक्षण क्षेत्राबद्दल आणि त्यातूनही नाही रे वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाबद्दल त्यांना एक विशेष आस्था आहे. १९८० च्या दशकात सामुदायिक विवाह सोहळ्यांच्या माध्यमातून सक्रियपणे सामाजिक कार्यात उतरल्यानंतर साधारण १९८५ च्या सुमारास प्रथम मुथा यांना शिक्षण क्षेत्रातही काही काम केले पाहिजे, असे वाटण्यास सुरुवात झाली. अर्थात, काय करायचे याची नेमकी कल्पना मात्र येत नव्हती. डोक्यात विचारचक्र तर फिरत होते, पण तरी एक प्रकारे या क्षेत्राकडे ते दुरूनच पाहत होते. त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे, तर शिक्षणक्षेत्रात ते पूर्णपणे घुसले नव्हते. अभ्यासोनि प्रकटावे, अशीच धारणा असल्याने त्यांनी सर्वच कामे एकत्र सुरू करायची घाईही केली नाही आणि एकीकडे विविध सामाजिक कामे सुरू असताना शिक्षण क्षेत्राचा अभ्यास मात्र सुरू

ठेवला. याच वेळी महाराष्ट्रात एक मोठी दुर्घटना घडली, ज्याने शांतीलाल मुथा आणि भारतीय जैन संघटना या दोघांचा परिचय अवघ्या महाराष्ट्राला करून दिला.

वर्ष होते १९९३. लातूर जिल्ह्यातील किल्लारी येथे झालेल्या भूकंपाने अवघा महाराष्ट्र हादरला. या भूकंपाने किल्लारीतले अनेक संसार उद्ध्वस्त केले. अशा वेळी तिथला माणूस मोडून पडण्याची वेळ आलेली असताना भारतीय जैन संघटनेच्या माध्यमातून शांतीलाल मुथा यांनी पुनर्वसनाचा एक मोठा आधारवड उभा केला. पण हे पुनर्वसन केवळ घरांच्या विटांची जुळणी करण्यापुरते नव्हते, तर उन्मळलेली मने सांधण्याचेही होते. मुथा यांनी या भूकंपात घरदार गमावलेल्या अनेक शालेय विद्यार्थ्यांना पुण्यात आणले. त्यांच्या शिक्षणात खंड पडू नये, म्हणून त्यांना शाळेत घालणे गरजेचे होते. भूकंपात सर्वस्व गमावलेली १२०० मुले शैक्षणिक पुनर्वसनासाठी पुण्यात आणणे म्हणजे त्यांना मानसिकदृष्ट्या सक्षम बनवण्याची एक प्रक्रिया होती. अर्थात, त्यांना पुण्यात आणल्यावर त्यांच्यासाठी शाळेची आणि त्याहून महत्त्वाची म्हणजे त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था कोठे करायची, असा प्रश्न होताच. त्या वेळी पिंपरीतील आत्मनगर येथे मुथा यांची एक स्कीम सुरू होती. त्यांनी सरळ तेथीलच तळमजल्यावर शाळा आणि वरच्या फ्लॅट्समध्ये वसतिगृह सुरू केले आणि या विद्यार्थ्यांना हक्काची शाळा मिळाली. या शाळेला महाराष्ट्राचे तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार यांच्या प्रयत्नांतून खास बाब म्हणून परवानगी मिळाली. पिंपरीतच संत तुकारामनगरमध्ये पिंपरी-चिंचवड महापालिकेची एक इमारत भाड्याने घेऊन उरलेल्या विद्यार्थ्यांची सोय तेथे केली. अर्थात, इतक्याने भागणार नव्हते. कारण, आपत्तीत सापडलेल्या मुलांचे केवळ भौतिक पुनर्वसन करून भागत नाही, तर त्यांचे मानसिक पुनर्वसनही

करावे लागते. त्यासाठी एखादा शैक्षणिक पुनर्वसन प्रकल्प सुरू करावा, असे मुथा यांना वाटत होते. त्यासाठी आणखी १०-२० एकर जागेची मागणी सरकारकडे करावी, असा विचार त्यांच्या मनात आला. मात्र, सरकारी प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत बराच वेळ गेला असता. त्या वेळी मुथा यांनी वाघोली येथे दहा एकर जागा विकत घेतली. ज्या ठिकाणी व्यवसाय करणे सहज शक्य होते, तेथे त्यांनी भूकंपातील या विद्यार्थ्यांसाठी शाळा, कॉलेज आणि पुनर्वसन केंद्र बांधायचे ठरवले. हा पुनर्वसनाचा भाग असल्याने शाळा, कॉलेज आणि वसतिगृहाची इमारत बांधण्यासाठी त्यांनी जागतिक बँकेला महाराष्ट्र शासनाच्या शिफारशीने निधीसाठी साकडे घातले. पुनर्वसनासाठी असलेल्या त्यांच्या कल्पनांचे सादरीकरण पाहून जागतिक बँकेचे प्रतिनिधीही थक्क झाले. जागतिक बँकेने नियमाप्रमाणे टेंडर देऊन सदर काम करून घेतले व तयार बांधकाम बीजेएसला सुपूर्द केले. याच इमारतीत १९९६ मध्ये शाळा, कॉलेज आणि एक हजार क्षमतेचे वसतिगृह उभे राहिले. त्यामुळे पिंपरी आणि वाघोली अशा दोन्ही ठिकाणी शाळा उभ्या राहिल्या. वाघोलीच्या याच संकुलात सध्या वाघोली एज्युकेशनल रिहॅबिलिटेशन सेंटर अर्थात डब्ल्यूईआरसी उभे राहिले आहे. लातूरच्या सर्व मुलांना या शाळेत शिक्षणासह राहण्याची सर्व सुविधा भारतीय जैन संघटना (बीजेएस) या मुथा यांनी दरम्यानच्या काळात रजिस्टर केलेल्या संस्थेमार्फत मिळाली. कॉलेजही सुरू झाल्याने पाचवीपासून पदवीपर्यंतचा प्रवास वाघोली येथे शक्य झाला.

शिक्षणात काम करण्यासाठीची प्रेरणा आणि त्या दृष्टीने पायाभरणी इथेच खरेतर सुरू झाली. या विद्यार्थ्यांना शिकायला पुण्यात आणणे हीच मुथा यांच्यासाठी शिक्षण क्षेत्रात पूर्णपणे घुसण्याची प्रेरणा ठरली. त्याचे झाले असे, की या विद्यार्थ्यांना

नुसते शिकायला आणून भागणार नव्हते, तर त्यांच्या प्रगतीचा पाठपुरावा घेणे ही क्रमप्राप्त होते. मुथा यांच्यासाठी कोणतेही काम हे एखाद्या व्रतासारखे असल्याने त्यांनी नेमस्तपणे तो पाठपुरावा करायला सुरुवात केली. हा पाठपुरावा सुरू असताना साहजिकच शिक्षणातील सर्व घटकांशी त्यांचा संबंध येत होता. यात जसा इमारत, वसतिगृह, भोजनव्यवस्था अशा भौतिक घटकांचा परिचय होत गेला, तशीच शिकवण्याची पद्धत, शिक्षकांचा दर्जा, विद्यार्थी, निकाल, परीक्षा अशा घटकांशीही ओळख होत गेली. बीजेएसचा आणि पर्यायाने मुथा यांचा एक विशेष येथे नमूद करायला हवा. लातूरमधून आलेली मुले ग्रामीण भागातून आलेली असली, तरी लवकरच त्यांनी शहरी वातावरणाशी जुळवून घेतले, याचे श्रेय मुथा यांनाच जाते. मुथा यांनी वाघोलीच्या शाळेत स्थानिक विद्यार्थ्यांनाही प्रवेश दिला. उद्देश हा, की लातूरच्या मुलांच्या जोडीने ही शहरी मुले व मुली शिकली, तर त्याचा दोघांनाही फायदा होईल. ग्रामीण भागातून आलेली मुले शहरी वातावरणाला सरावतील आणि दुसरीकडे शहरी मुलांनाही ग्रामीण मुलांच्या सहवासाने ही मुले कोणत्या परिस्थितीत राहतात, शिकतात, याची जाणीव होईल. मुथा यांचे दोन्ही उद्देश सफल झाले. अशा प्रकारे ही मुले शिकत पुढे चालली होती. जी मुले मागे पडायची, त्यांना एक्स्ट्रा कोचिंग क्लासेसच्या माध्यमातून कच्च्या विषयांचे शिक्षण दिले जात होते. त्यासाठी पुण्यातील अनेकांचे सहकार्य मुथा यांना मिळाले.

या ठिकाणी जाता-जाता आणखी एक उल्लेख करायला हवा, तो म्हणजे मेळघाटातील आदिवासी विद्यार्थ्यांना वाघोलीत आणण्याचा. विदर्भातील मेळघाटामध्ये आदिवासी कुपोषित मुलांची समस्या उग्र आहे, याची माहिती बीजेएसमधीलच मुथा यांच्या काही सहकाऱ्यांनी एकदा त्यांच्या कानावर घातली होती.

बीजेएसने यासाठी काही केले पाहिजे, असे या चर्चेअंती ठरले. काहीतरी म्हणजे काय करायचे, या प्रश्नावर मुथा यांनीच उत्तर शोधले. वाघोली येथे शैक्षणिक पुनर्वसन प्रकल्पात अनायसे लातूरच्या भूकंपामुळे बाधित झालेली आणि शहरी अशी दोन्ही प्रकारची मुले एकत्रित शिकत होती. त्यामध्ये हा मेळघाटमधील आदिवासी विद्यार्थ्यांचा आयाम जोडावा, अशी कल्पना मुथा यांनी मांडली. बीजेएसचे कार्यकर्ते कामाला लागले. शंभरहून अधिक गावांचा त्यांनी दौरा केला. पालकांशी चर्चा केली. मुलांना पुण्यात शिकण्यासाठी नेण्याचे महत्त्व पटवून दिले. मेळघाटात काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांचेही सहकार्य घेतले. अशा प्रकारे भरपूर खटपटी केल्यानंतर १९९७ मध्ये मेळघाटातील ३५० मुले दत्तक घेत मुथा यांनी वाघोलीच्या शाळेत आणली.

ही मुले शाळेत आणली खरी, पण त्यांना शिकवणे तितके सोपे नव्हते. अनेकांना कोरकू भाषा सोडून दुसरी भाषा येत नव्हती. मराठी भाषेत एक परिच्छेद लिहिणेही अवघड होते. मुथा यांच्यासाठी हे नवे आव्हान होते. त्यावर मात करण्यासाठी त्यांनी कोरकू भाषा येणारा शिक्षक नेमण्यापासून भरपूर प्रयत्न केले. नववी-दहावीच्या विद्यार्थ्यांना ते फार सुधारू शकले नाहीत, तरी पाचवीत प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना एक्स्ट्रा कोचिंग आणि अन्य माध्यमांतून बऱ्यापैकी सुधारण्यात त्यांना यश आले. अर्थात, त्यासाठी बराच कालावधी जावा लागला.

३. भूमिका ठरली

लातूरची मुले, मेळघाटातील आदिवासी मुलांचे शिक्षण अशा विविध अनुभवांतून मुथा यांचा शिक्षणव्यवस्थेशी जवळून परिचय होत होता. मात्र, शिक्षण क्षेत्रात पूर्णपणे उतरायचे ठरलेले नव्हते. मुथा यांनी सामाजिक कार्यात उडी घेतल्यानंतर स्वतःच्या व्यवसायातून हळूहळू अंग काढून घेतले. पहिल्या टप्प्यात ५० टक्के, नंतर ९० टक्के आणि २००० च्या सुमारास त्यांनी व्यवसायातून पूर्णपणे बाजूला जाऊन सामाजिक कामावरच लक्ष केंद्रित करायचे ठरवले. सन २००२ मध्ये मुथा यांनी आपल्याच सर्व कामाचा एक आढावा घेण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये त्यांना जाणवलेल्या काही गोष्टी इथे नमूद करणे महत्त्वाचे आहे. कारण, तीच शिक्षण क्षेत्रात पूर्णपणे झोकून देऊन उतरण्याची मोठी प्रेरणा होती. आयुष्यात एखाद्या टप्प्यावर असे आत्मपरीक्षण करणे फार महत्त्वाचे असते.

मुथा यांना जाणवत होते, की बीजेएसने सामाजिक कामांच्या निमित्ताने १९८५ ते २००२ या १७ वर्षांच्या कालावधीत सामुदायिक विवाह, आपत्ती व्यवस्थापन आणि शैक्षणिक पुनर्वसन प्रकल्प

असे तीन टप्पे पाहिले होते. तिन्ही क्षेत्रांत काम केलेले असले, त्याला यश आले असले, तरी आता एका क्षेत्रावर पूर्णपणे लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक होते. सन २००२ मध्ये त्यांचे वय होते ४८ वर्षे. व्यवसायातून पूर्ण वेळ बाहेर पडून फक्त सामाजिक कामावर लक्ष केंद्रित करायचे, हे तर त्यांनी ठरवलेच होते. अशा वेळी मुथा यांनी विचार केला, की आताच जर एखादा विषय ठरवून घेतला, तर पुढील १५-२० वर्षे त्यामध्ये झोकून देऊन आणि अभ्यासपूर्ण काम करता येईल. असा विचार करताना, त्यांच्या लक्षात आले, की संपूर्ण देशाच्या विकासाचा विचार केला, तर शिक्षण ही विकासासाठी अगदी मूलभूत गोष्ट आहे. लोकांना सुशिक्षित आणि सुसंस्कृत करणे ही जबाबदारी फार मोठी आहे. त्यामुळे देशाच्या विकासात काही भरीव योगदान द्यायचे असेल, तर शिक्षणात काम केले पाहिजे. हा विचार करून मुथा यांनी शिक्षण क्षेत्रात पडायचे ठरवले.

निर्णय पक्का झाल्यावर त्या क्षेत्राचा आणखी जवळून अभ्यास सुरू झाला. समजून घेण्याच्या या संपूर्ण प्रक्रियेत त्यांच्या एक गोष्ट लक्षात आली, की सगळी शिक्षण व्यवस्था तर जागेवर आहे, पण परिणामकारकतेचा विचार केला, तर नक्की काहीतरी गडबड आहे. आणि काहीतरी गडबड आहे, हे जसे लक्षात आले, तसा त्यांचा या क्षेत्राचा आणखी सखोल अभ्यास सुरू झाला. शिकवण्याचा दर्जा सुधारल्याशिवाय गत्यंतर नाही, हे जाणवू लागले आणि त्यासाठी केवळ शिक्षकच नाही, तर पूर्ण व्यवस्थेलाच एक औषधाचा डोस देण्याची आवश्यकता आहे, याची खात्री पटली.

एखाद्या क्षेत्रात काम करायचे, तर लगेच दुसऱ्या दिवशीपासून सुरू केले, असे होत नसते. त्यासाठी प्रस्थापित व्यवस्थेचा संपूर्ण अभ्यास करावा लागतो. त्यातील निरनिराळे घटक, त्यांच्याशी

संबंधित कामे, त्या व्यवस्थेतील माणसे अशा अनेक गोष्टी तपासून बघाव्या लागतात. मुथा नेमके तेच करत होते. हा सर्व अभ्यास सुरू असताना, व्यवस्थेतील त्रुटी पाहून आपण याबाबत खरेच काही करू शकतो का, असा प्रश्नही त्यांना अनेकदा पडला, पण त्यामुळे अभ्यासच थांबला, असे मात्र झाले नाही.

अगदी ढोबळ मानाने सांगायचे, तर १९९३ ते २००० या सात वर्षांत अभ्यासाव्यतिरिक्त भरीव म्हणावे, असे काहीच विशेष घडले नाही. अर्थात, त्याची कारणेही तशीच होती. उद्योजकाची दृष्टी असल्याने एखादी संस्था उभारणे त्यांना शक्य नव्हते असे नाही. शिवाय स्वतःची संस्था असल्याने त्यांना हवे ते प्रयोग राबवणेही शक्य होते. पण मुथा यांना हा मार्ग नको होता. तो का नको होता, त्यामागची नेमकी भूमिका काय होती, हे समजून घेण्यासाठी खरेतर एका प्रसंगाचे कथनच पुरेसे आहे.

त्याचे झाले असे, की शिक्षणात काहीतरी चांगले घडावे, अशी इच्छा त्यांनी आपल्या मित्रवर्गात बोलून दाखवल्यावर त्यांना एक एमबीए स्कूल सुरू करण्याची सूचना मिळाली. त्या वेळी, म्हणजे सुमारे दहा-बारा वर्षांपूर्वी एमबीएला हळूहळू एक वलय प्राप्त होत होते. जागतिकीकरणाची फळे चारू इच्छिणाऱ्या कोणाही मध्यमवर्गीय विद्यार्थ्याला एमबीए म्हणजे करिअरमधील यशाचा आणि पर्यायाने भरपूर पैसे कमवण्याचा प्रशस्त मार्ग वाटत होता. साहजिकच या वर्गाची एमबीए करण्यासाठी खर्च करायचीही तयारी होती. किंबहुना त्यांच्यासाठी ती एकप्रकारची गुंतवणूक होती. अशा वेळी उत्तम फॅकल्टी नेमून, एखादे चकाचक एमबीए कॉलेज सुरू करणे नक्कीच फायद्याचे होते. शिवाय स्वतःचे कॉलेज असेल, तर प्रयोग करायलाही वाव मिळणार होता. थोडक्यात, एक बिझनेस प्रेपोझिशन म्हणून हा पर्याय फारच आकर्षक होता. पण घोडे अडले ते इथेच, कारण मुथा यांना या

सगळ्याची चर्चा मार्केटच्या भाषेत कधीच करायचीच नव्हती. झमला या कॉलेजची उत्तम देखभाल करायची, म्हणजे पैसा खर्च करणे आले आणि साहजिकच त्यासाठी विद्यार्थ्यांकडून मोठी फी आकारणे आले. म्हणजे माझ्या कॉलेजमध्ये येणार कोण, तर श्रीमंत घरातील मुले. शिवाय मला जे काही वेगळे करायचे आहे, त्याचा फायदा किती जणांना होणार, तर एक ते दीड हजार विद्यार्थ्यांना. मग कितीही वर्ल्ड क्लास कॉलेज काढले, तरी मला अपेक्षित असलेले बदल घडणार नाहीतच. समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत जर सुधारणा पोचणारच नसेल, तर असा प्रयत्न करण्याचा फायदा काय,' असा प्रश्न मुथा यांना पडला आणि एमबीए कॉलेज सुरू करण्याचा विचार मागे पडला.

यानंतर खरेतर बीजेएसचा मोर्चा शालेय शिक्षणाकडे वळला. व्यवस्थेचा पूर्ण अंदाज घेतल्यानंतर त्यांनी एज्युक्रिप नावाच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाची आखणीही करायला सुरुवात केली. पण एमबीए कॉलेजच्या निमित्ताने सुरू असलेले विचारचक्र अर्धवट टप्प्यावर थांबले नव्हते. त्याला तर्कशुद्ध वाटेवर नेईपर्यंत मुथा आणि बीजेएसला स्वस्थ बसणे शक्य नव्हते. तेव्हा या टप्प्यावर तीन वर्षांची एक उडी घेऊन उच्चशिक्षणाचा विचार अखेर कोठे पोचला हे आधी जाणून घेणे औचित्याचे ठरेल.

एमबीए कॉलेजचा विचार मागे पडला, तरी त्या निमित्ताने उच्चशिक्षण क्षेत्राचा अभ्यास करण्याची संधी मात्र मुथा यांनी सोडली नव्हती. वाघोलीतील शाळेच्या निमित्ताने महाराष्ट्रातील शालेय शिक्षण व्यवस्थेचे सर्वंकष आकलन त्यांना झाले होते आणि आता एमबीए कॉलेजच्या सूचनेच्या निमित्ताने पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षणाचा आवाका त्यांच्या लक्षात येत होता.

हा आवाका आणखी चांगल्या प्रकारे लक्षात येण्यासाठी एका चालून आलेल्या संधीचा फायदा घ्यायचा, असे त्यांनी ठरवले.

सन २००३-०४ मध्ये त्यांना नाफसा या कॉन्फरन्सबद्दल माहिती समजली. जागतिक पातळीवर होणाऱ्या या कॉन्फरन्समध्ये विविध देशांचे शैक्षणिक स्टॉल असतात आणि या स्टॉल्सच्या माध्यमातून कॉन्फरन्सला भेट देणाऱ्या प्रतिनिधींना त्या-त्या देशातील उच्चशिक्षण क्षेत्राचा आवाका लक्षात येतो. अनेक वर्षे भरणान्या या कॉन्फरन्समध्ये दुर्दैवाने भारताचे फारसे प्रतिनिधित्व नव्हते. मुथा यांनी या कॉन्फरन्समध्ये फेडरेशन ऑफ जैन एज्युकेशनल इन्स्टिट्यूट्सच्या वतीने स्टॉल लावण्यासाठी तयारी केली आणि नेहमीच्या शिस्तीप्रमाणे त्यांनी हा स्टॉल योग्यरीत्या या कॉन्फरन्समध्ये प्रदर्शित केला. भारतात उपलब्ध पदवी अभ्यासक्रम, विद्यार्थी, शिक्षक या सर्व घटकांची सांख्यिकी माहिती या स्टॉलच्या माध्यमातून प्रदर्शित करण्यात आली.

या कॉन्फरन्समध्ये आलेला अनुभव मात्र चक्रावून टाकणारा होता. एका बाजूला कोपण्यात भारताचे प्रतिनिधित्व करणारा मुथा यांचा स्टॉल असताना चीनने मात्र एक आख्खा कॉरिडोर आरक्षित केला होता. मुथा यांना ही गोष्ट खटकली. एकीकडे आपण शिक्षणाला जागतिक पातळीवर न्यायची गोष्ट करतो आणि दुसरीकडे खऱ्या अर्थाने कनेक्ट होण्यासाठीच्या इतक्या मोठ्या संधीकडे बघतही नाही, हे त्यांच्यासाठी अजब होते. तेथून परत आल्यावर त्यांनी तातडीने महाराष्ट्राचे तत्कालीन उच्चशिक्षण मंत्री सुरेशदादा जैन यांच्या कानावर ही गोष्ट घातली. जैन यांनी लगेचच पावले उचलत एक बैठक बोलावली. या बैठकीला राज्य विद्यापीठांचे सर्व कुलगुरू, काही बडे खासगी संस्थाचालक हजर राहिले. या सर्वासमोर मुथा यांनी नाफसा कॉन्फरन्समधील अनुभवाचे सादरीकरण केले. तिथे जाणे का महत्त्वाचे आहे, याचेही विश्लेषण त्यांनी केले. परिणाम असा झाला, की पुढच्या

वर्षी किमान महाराष्ट्रातून काही प्रतिनिधी या कॉन्फरन्ससाठी गेले आणि त्यांनी तेथे राज्याचे प्रतिनिधित्वही केले.

अर्थात, कॉन्फरन्सचा अनुभव केवळ अभ्यासासाठी आणि आवाका लक्षात घेण्यासाठी घ्यायचा असे आधीच ठरले असल्याने या टप्प्यावर पुन्हा शालेय शिक्षणाकडे लक्ष केंद्रित करायचे, असे मुथा यांनी ठरवले. मात्र, आता वेळ होती प्रत्यक्ष काम करण्याची. मघाशी म्हटल्याप्रमाणे एमबीए कॉलेजची कल्पना मागे पडल्यावर सन २००२ मध्ये शालेय शिक्षणाकडे वळायचे ठरले. याही वेळी पुन्हा पूर्वीसारखाच सल्ला पुढे आला, तो म्हणजे शाळा सुरू करण्याचा. जी भूमिका एमबीए कॉलेज न काढण्यामागची होती, तोच तर्क शाळेच्या बाबतीतही तंतोतंत लागू पडणारा होता. शाळा सुरू करायची, तर नेमकी कोणासाठी, हा प्रश्न होताच. पुन्हा तेच चक्र. आदर्श शाळेसाठी उत्तम इमारत, शिक्षक हवेत आणि पर्यायाने त्यासाठी फीही जास्त ठेवावी लागणार आणि शेवटचा घटक पुन्हा वंचितच राहणार. त्यामुळे शाळेचा विचार अगदी साहजिकपणे मागे पडला.

४. काहीतरी केले पाहिजे

आता काहीतरी तर करायचे आहे, पण नक्की काय हा प्रश्न अधिक प्रकर्षाने समोर आला होता. व्यवस्थेचे पुरेसे आकलन तर झाले होते, पण नेमका बदल कोठून सुरू करायचा, याचा काही निर्णय होत नव्हता. अशा वेळी झालेल्या अभ्यासाची पुन्हा एकदा उजळणी करणे हिताचे ठरते. मुथा यांनी नेमके हेच केले. शालेय व्यवस्थेच्या अभ्यासामध्ये मुथा यांना काही महत्त्वाच्या बाबी लक्षात आल्या होत्या. देशामध्ये आजघडीला ९५ टक्के शाळा या सरकारी किंवा सरकारी अनुदानित आहेत, तर केवळ ५ टक्के शाळा या खासगी आहेत. खासगी शाळांचे व्यवस्थापन बघण्यास त्यांचे संस्थाचालक समर्थ असल्याने आणि एकूणच तुलनेत विद्यार्थ्यांची संख्या फारच कमी असल्याने बदलाचा मुख्य फोकस हा उरलेल्या ९५ टक्के शाळांवर हवा, हे मुळात मुथा यांनी ठरवून घेतले. या सर्व अभ्यासामध्ये मुथा यांच्या असेही लक्षात आले, की अगदी खेड्यापाड्यातही दर दोन किलोमीटरवर शाळा उपलब्ध

आहे, पण विद्यार्थ्यांची संख्या १० ते २० पेक्षा जास्त नाही. जिल्हा परिषदेच्या तालुका स्तरावरील शाळांमध्ये हीच संख्या ३० च्या घरात आहे. अशा वेळी त्यांच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी कोणीही खासगी संस्था पुढाकार घेत नाही. अशा वेळी आपण जर तेथे पोचू शकलो, तर या नाही रे वर्गाला मोठा फायदा होऊ शकेल. या शाळांमध्ये गुणात्मक सुधारणा करणे हा मुख्य उद्देश होता, पण आता त्याची सुरुवात कोटून करायची, याचे उत्तर शोधणे गरजेचे होते.

५. शिक्षणाची गुणवत्ता

शिक्षणाच्या गुणवत्तेची चर्चा करताना शिक्षक, विद्यार्थी आणि व्यवस्था हे तीन महत्त्वाचे घटक अभ्यासले जातात. प्राथमिक शाळेतील शिक्षक व्हायचे असेल, तर दहावी किंवा बारावीनंतर डीएडचा कोर्स करून शिक्षक होता येते. थोडक्यात, प्राथमिक शिक्षक होण्याचा मार्ग तुलनेने सोपा आहे. साहजिकच विशेषतः ग्रामीण भागातील तरुणांचा ओढा डीएड करण्याकडे अधिक आहे. मात्र, गरज किती आहे, याचा विचार न करताच डीएड कॉलेजेस उभी राहिली असल्याने महाराष्ट्रात प्राथमिक शिक्षकांच्या गरजेपेक्षा आठपट जादा डीएड कॉलेजेस आहेत, हे वास्तव ढळढळीतपणे मुथा यांच्या समोर आले होते. त्यातून डीएडला प्रवेश घेणारे अनेक तरुण मनापासून आवड आहे म्हणून नाही, तर केवळ आर्थिक गरजेपोटी शिक्षकी पेशा स्वीकारण्यासाठी प्रवेश घेतात. त्यामुळे शिक्षक म्हणून आवश्यक असलेली एक ऊर्मी, विद्यार्थ्यांप्रती तळमळ त्यांच्यात असावी, ही अपेक्षाही करता येत नाही. त्याचबरोबर शिक्षकांसाठी कामाला सुरुवात करताना किंवा काम सुरू केल्यावरही काही विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम नाही, ज्यायोगे शिक्षकाला विद्यार्थ्यांच्या कलाकलाने शिकवण्याचे

आकलन होईल.

सरकारी व्यवस्थेची अनास्था म्हणून योग्य प्रशिक्षण नाही आणि प्रशिक्षित शिक्षक नाहीत, म्हणून विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता सुधारत नाही अशा चक्रात पूर्ण शिक्षण व्यवस्था अडकल्याचे चित्र मुथा यांना दिसत होते आणि यामध्ये अंतिमतः शिक्षणाचा दर्जा सुधारणार कसा, हा प्रश्न निरुत्तरितच होता. यामध्ये बदल करायचा, तर सर्वकष उपाय शोधायला हवा, याची जाणीव मुथा यांना होती.

शालेय शिक्षणात काम करायचे, असा फोकस जेव्हा ठरला, तेव्हा त्यासाठी बीजेएसमध्ये व्यावसायिक स्तरावर एक टीमही मुथा यांनी उभी केली होती. त्यामध्ये तज्ज्ञ व्यक्तींचा समावेश होता. शालेय शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवायची कशी यावर खल सुरू असताना या टीमनेही संशोधनाचे मूलगामी काम केले होते. त्या संशोधनात एक गोष्ट लक्षात आली होती, ती म्हणजे भारतात नॅशनल अॅसेसमेंट अँड अॅक्रेडिटेशन कौन्सिल अर्थात नॅकच्या माध्यमातून कॉलेज आणि विद्यापीठांचे मूल्यांकन केले जात होते, ज्याच्या आधारे या उच्चशिक्षण संस्थांची गुणवत्ता ठरवली जात होती. मात्र, शालेय स्तरावर असे मूल्यांकन करणारी कोणतीही संस्था अस्तित्वात नव्हती. परिणामी, शाळेचा दर्जा ठरवण्याचे ठोस निकषच अस्तित्वात नव्हते. एकदा ही गोष्ट लक्षात आल्यावर शाळेच्या गुणवत्तेचे सर्वकष निकष तयार करण्याची, ज्यायोगे शाळांचे मूल्यांकन होऊ शकेल, अशी प्रणाली तयार करण्याचे काम मुथा यांनी त्यांच्या तज्ज्ञ टीमला हाती घ्यायला सांगितले. या टीमची रचनाही मोठी कल्पक पद्धतीने करण्यात आली होती. एक्झिक्युटिव्ह डायरेक्टर, डायरेक्टर, मॅनेजर, असिस्टंट मॅनेजर, प्रोजेक्ट लीडर, प्रोजेक्ट को-ऑर्डिनेटर अशी पदव्यवस्था यामध्ये होती. या सर्व टीमचे वेळोवेळी ब्रेन स्टॉर्मिंग होत होते. त्यासाठी मुथा त्यात स्वतः सहभागी होत होते. या सर्व टीमला एज्युक्रिप तयार करण्यामागची भूमिका ते वेळोवेळी

फक्त दहा लाख शाळांसाठी

सांगत होते. ही प्रणाली सरकारी व्यवस्थेत एकरूप होणारी हवी, त्यामुळे त्याप्रमाणे त्याची रचना हवी, याचीही जाणीव टीमला करून देण्यात आली. अनेक बैठका, त्यावरील चर्चा आणि संशोधनांती शिक्षण व्यवस्थेचे बहुपेडी प्रश्न समजून घेत या टीमने एक अनोखी प्रणाली विकसित केली, ज्याचे नाव होते एज्युकेशनल क्वालिटी इम्प्रूव्हमेंट प्रोग्रॅम अर्थात एज्युक्रिप. शिक्षण व्यवस्थेला गुणात्मक दर्जा सुधारण्यासाठी सुसज्ज करणे असे थोडक्यात त्याचे स्वरूप.

६. एज्युक्विप : गुणवत्तेचा नवा आयाम

कोणत्याही स्वयंसेवी संस्थेने तयार केलेली एखादी प्रणाली सरकारी व्यवस्थेत लागू करणे ही वाटते, तितकी सोपी गोष्ट नाही. ही प्रणाली सरकारी व्यवस्थेला त्यातील शिक्षक-विद्यार्थ्यांचे सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीचे सर्व आयाम लक्षात घेऊनही पूरक कशी ठरेल, हे पटवणे आवश्यक असते आणि अर्थात त्यासाठी त्या प्रणालीमधील आशय अतिशय दर्जेदार असावा लागतो. भारतीय जैन संघटनेने बनवलेली एज्युक्विप प्रणाली हे सरकारी व्यवस्थेचे सर्व आयाम लक्षात घेऊन बनवलेले असेच एक अतिशय उपयुक्त आणि पूरक डॉक्युमेंट होते. या ठिकाणी कोणालाही प्रश्न पडेल, की सरकारी व्यवस्थेत अनेक घटक असताना एज्युक्विप प्रणाली त्या व्यवस्थेतील विरोधाभास बनली नसती का? प्रश्न स्वाभाविक असल्याने मुथा यांनीही याचा विचार केला होता. त्यावरील त्यांचे विचार अतिशय तर्कशुद्ध आहेत. सरकारी व्यवस्थेचा अभ्यास करताना जसे त्यांनी शाळांचे व्यवस्थापन, शिक्षक, विद्यार्थी या घटकांचा अभ्यास केला, तसेच राजकीय आणि नोकरशाहीच्या स्तरावर असणाऱ्या मर्यादाही त्यांनी जाणल्या होत्या. ते म्हणतात, शिक्षणमंत्री या घटकाचा

विचार केला, तर आपल्या लक्षात येईल, की त्याला काही धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी पुरेसा वेळच मिळत नाही. मुळात शालेय शिक्षण खात्याचे मंत्रिपद किती काळासाठी मिळेल, याची शाश्वती देता येत नाही. त्यात सद्यव्यवस्था समजून घेतल्याशिवाय कोणताही निर्णय घेणे महाकठीण काम आहे.

शिक्षणमंत्री हा मुळात आमदारही असल्याने त्याला त्याच्या मतदारसंघालाही वेळ द्यावा लागतो. तो एखाद्या जिल्ह्याचा पालकमंत्रीही असल्याने तेथेही लक्ष द्यावे लागते. मंत्री म्हणून काम करतानाही शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी आदींच्या संघटनांचे प्रश्न सोडवणे, नव्या संस्थांची शिफारस तपासणे अशा अनेक कामांमध्ये त्यांचा वेळ जातो. त्यामुळे दूरगामी परिणाम करणारे निर्णय घेण्यासाठी करावा लागणारा धोरणात्मक विचार करण्यासाठी फार कमी वेळ या मंत्र्याला मिळतो. तीच परिस्थिती प्रधान सचिव म्हणून काम करणाऱ्या अधिकाऱ्याची असते. त्याची दर दोन वर्षांनी बदली होत असेल, तर त्यालाही व्यवस्था समजून घेऊन निर्णय घेणे अवघड जाते. अशा परिस्थितीतही एखादा निर्णय घेतला, तर त्याचे विधेयक किती काळ पडून राहिल, याचीही शाश्वती देता येत नाही. त्याचप्रमाणे एखादी प्रणाली तयार केली, तर त्यात सातत्याने संशोधन आणि त्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करावी लागते. जर दोन-पाच वर्षांनी मंत्री आणि अधिकारी बदलत असतील, तर आधीच्या लोकांनी केलेले काम समजून घेऊन मग त्यावर आणखी काम करणे हेही कठीण आहे. अशा वेळी एखादी खासगी संस्था किंवा एनजीओ कोणत्याही मोबदल्याशिवाय एखादा मूल्यांकन कार्यक्रम सरकारी शाळांत राबवण्याची तयारी दर्शवत असेल, तर मला नाही वाटत ते सरकारी व्यवस्थेच्या विरोधात आहे.

बीजेएसचा कार्यक्रमही असाच सरकारी व्यवस्थेला पूरकच

बनवण्यात आला आहे. एज्युकुपबाबत मुथा यांनी विशद केलेली भूमिका म्हणजे केवळ गप्पा नव्हत्या, हे एज्युकुपच्या तीन राज्यांतील यशस्वी प्रयोगांनी सिद्ध केले. एज्युकुपने जे बदल घडवले ते दृश्य होते. ते कसे घडले, हे समजून घेण्यासाठी एज्युकुप नेमके काय होते, हे थोडक्यात का होईना, समजून घेतल्याशिवाय त्याने नेमका बदल कसा घडला, हे लक्षात येणार नाही. एज्युकुप कार्यक्रम हाती घेण्यामागे मुळात दृष्टिकोन होता, तो शिक्षण क्षेत्राची गुणवत्ता वाढवून देश उभारणीला हातभार लावण्याचा. शाळांची गुणवत्ता वाढवण्याची तातडीने आवश्यकता असल्याने त्या समस्येवर तोडगा काढणे, शिक्षणसंस्था आणि त्यातील विविध घटकांच्या क्षमतावृद्धीसाठी प्रयत्न करणे आणि त्यासाठी एक विस्तृत कार्यक्रम तयार करणे, असे एज्युकुपचे व्यापक उद्दिष्ट होते. पायाभूत सुविधांची निर्मिती, पात्र शिक्षकांची वानवा अशा नानाविध समस्यांनी शिक्षण क्षेत्र घेरलेले आहेच, पण मुळात जे काही शिक्षण मिळते आहे, ते मुलांना स्वतःच्या पायावर उभे करण्यास पुरेसे आहे का, याचा विचार व्हायला हवा आणि त्यासाठी सर्वांगीण विकासाचा एक कार्यक्रम हाती घ्यायला हवा, या गरजेतून एज्युकुपची निर्मिती झाली. एज्युकुप ही एक प्रोग्रॅम बास्केट किंवा विविध कार्यक्रमांची एक पोतडीच होती. यामध्ये ३० हून अधिक वेगवेगळे कार्यक्रम होते. शिक्षण व्यवस्थेतील विविध घटकांची क्षमतावृद्धी व्हावी आणि शिक्षण क्षेत्रातील भविष्यातील आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाण्यासाठी या घटकांना तयार करता यावे, या दृष्टीने या कार्यक्रमांची रचना करण्यात आली.

आता कोणत्याही क्षेत्राची गुणवत्ता वाढवायची, तर ती एक सर्वसमावेशक प्रक्रिया असायला हवी आणि त्यासाठी त्या क्षेत्राशी निगडित सर्व घटकांचे योगदान त्यामध्ये असायला हवे. शिक्षण

क्षेत्रही त्याला अपवाद नाही. एज्युकिपचा मुख्य भरही शिक्षण क्षेत्रातील सर्व घटकांचे सक्षमीकरण करून त्यांचे गुणवत्तावाढीसाठी योगदान मिळवण्याचाच होता. त्यानुसार, मग एज्युकिपमध्ये शिक्षण क्षेत्रातील विविध घटक आणि त्यांच्या गरजा काय आहेत, याचा उहापोह केला गेला. उदाहरणार्थ, **निर्णय प्रक्रियेतील व्यक्ती** : स्पर्धेत उभे राहण्याच्या आव्हानाला तोंड द्यावे लागते.

शिक्षणसंस्था : उपलब्ध साधनांचा अधिक चांगला वापर करण्यासाठी मार्गदर्शन हवे.

शिक्षक : शिकवण्याच्या पद्धतींबाबत सक्षमीकरण करण्याची गरज.

विद्यार्थी : सर्वांगीण विकासासाठी मदतीची गरज.

तंत्रज्ञान : तंत्रज्ञानाचा योग्य आणि प्रभावी वापर हवा.

पालक : मुलांच्या विकासात आपल्यालाही मोठा वाटा उचलावा लागतो, याबाबत जागरूकता आणणे गरजेचे.

या सर्व बाबी आणि गरजा लक्षात घेऊन एज्युकिपची एक प्रोग्रॅम बास्केट तयार केली गेली. त्याचे साधारण स्वरूप पुढीलप्रमाणे होते.

शाळांचे मूल्यांकन आणि

सहकार्य कार्यक्रम (एसएसपी) :

शाळेच्या एकूण गुणवत्तेचे मूल्यांकन करणे हा या कार्यक्रमाचा प्राथमिक उद्देश. शाळेच्या व्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या सर्व बाबींचा विचार करून हा कार्यक्रम तयार करण्यात आला. शिक्षक, विद्यार्थी, मुख्याध्यापक, व्यवस्थापन आदी सर्व घटकांचे स्वतंत्र मूल्यांकन करून शाळेचेच एक प्रगती पुस्तक तयार करणे असा हा कार्यक्रम होता. मुळात हा कार्यक्रम संस्थाकेंद्रित न करता

विद्यार्थिकेंद्रित तयार केला गेला. एसाएएसपी केवळ मूल्यांकन करून थांबत नाही, तर ज्यायोगे शाळांना गुणवत्तेत सुधारणा करता येईल, अशी आवश्यक आधार आणि देखरेख व्यवस्थाही निर्माण करते. मूल्यांकनाच्या प्रक्रियेत शाळेच्या व्यवस्थापनातील व्यक्ती, मुख्याध्यापक, शिक्षक अशा सर्वांचाच सहभाग असतो. त्यामुळे मूल्यांकनाचे निष्कर्ष हे वास्तवाला धरून असतात.

व्यवस्थापन विकसन कार्यक्रम :

सरकारने ठरवलेली धोरणे किंवा एखाद्या शिक्षण संस्थेच्या विश्वस्तांनी घेतलेले निर्णय हे शिक्षणसंस्थेच्या एकूण कारभारामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. त्यांच्या द्रष्टेपणावरच संस्थेची प्रगती अवलंबून असते. त्यामुळे गुणवत्तावाढीसाठी त्यांच्या दृष्टिकोनामध्ये बदल करणेही आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे शाळेचा प्रशासकीय भार मुख्याध्यापक उचलत असतो. त्यामुळे त्याच्या कामात अधिक नेटकेपणा येण्यासाठी त्याला व्यवस्थापनाची काही मूलभूत तत्त्वे माहित हवीत.

वरील दोन घटकांची क्षमतावृद्धी करण्याच्या उद्देशाने त्यांना आवश्यक ती कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करणे, हे काम हा व्यवस्थापन विकसन कार्यक्रम करतो.

व्यवस्थापन विकसन कार्यक्रमात विश्वस्तांचे सक्षमीकरण आणि मुख्याध्यापकांचे सक्षमीकरण असे दोन स्वतंत्र भाग आहेत. त्यामुळे त्यांचा आपण येथे स्वतंत्रपणे विचार करू.

विश्वस्त सक्षमीकरण :

खासगी अनुदानित शाळांचा विचार करता, विश्वस्त हे शिक्षणसंस्थेचेच एक घटक असतात. सर्वसाधारणपणे शिक्षणसंस्थांचे विश्वस्त हे उद्योजक असतात. त्यांनी संस्थेला दिलेल्या

देणगीच्या आधारे ते संस्थेचे विश्वस्त झालेले असतात. मात्र, शिक्षणाच्या गुणवत्तावाढीचा विचार करताना या विश्वस्तांच्या काही मूलभूत मर्यादांचा विचार करणे जरूरीचे असते. तो विचार एज्युक्रिपने केला.

- अनेक विश्वस्तांना शिक्षणसंस्था चालवण्याचा अनुभव फार कमी असतो.
- अनेकांसाठी शाळा चालवणे हा केवळ धर्मादाय उपक्रम असतो.
- त्यामुळे साहजिकच शाळेचा भविष्यकालीन विचार करण्यात ते कमी पडतात.

या मर्यादा जाणून घेऊन बीजेएसने एज्युक्रिपमध्ये विश्वस्त सक्षमीकरण कार्यक्रमाची रचना केली. त्यांचा जुना दृष्टिकोन बदलून नवा निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा, माहितीपट, संवाद सत्रे यातून त्यांच्याशी संवाद साधणे आणि काय करायला हवे, याची दृष्टीही देणे हे काम या माध्यमातून होते. बीजेएसने आपले वरिष्ठ अधिकारी या कामासाठी नेमून हा कार्यक्रम राबवला. ज्या शाळा एज्युक्रिपमध्ये सहभागी झाल्या, त्यांच्या विश्वस्तांना प्रशिक्षण देऊन शिक्षणाची देशातील आणि जागतिक पातळीवरील सध्याची स्थिती याचा आवाका त्यांच्या लक्षात आणून दिला गेला. हे केवळ चर्चांच्या पातळीवर सीमित राहिले नाही, तर हे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी कृती आराखडा तयार करण्यापर्यंत हा प्रवास केला गेला.

मुख्याध्यापक सक्षमीकरण:

मुख्याध्यापकाची सध्याच्या काळातील भूमिका ही अनेक डगरींवर पाय ठेवून ती कसरत सांभाळत शाळा चालवण्याची झालेली आहे. खरेतर गेल्या काही वर्षांपासून ही भूमिका हळूहळू उत्क्रांत होत

आहे. मुख्याध्यापकाला एकाच वेळी शिक्षक, प्रशासक, मानसोपचारतज्ज्ञ, मुत्सद्दी, सामाजिक कार्यकर्ता, प्रशिक्षक अशा हरहुन्नरी भूमिका पार पाडव्या लागत असतात. त्याने त्या तशा पार पाडल्या, तरच शाळेशी संबंधित सर्व घटक एकमेकांबरोबर विनाअडथळा काम करू शकतात. महत्त्वाचे म्हणजे या सर्व भूमिका तो एक नेता म्हणूनच निभावत असतो. त्यामुळे केवळ शिकवण्याच्या अनुभवातून मुख्याध्यापकाच्या खुर्चीत बसणाऱ्या व्यक्तीला या भूमिका पार पाडण्यासाठी वेगळ्या प्रशिक्षणाची आवश्यकता नक्की असते, जे सध्याच्या व्यवस्थेत उपलब्ध नाही. बीजेएसने व्यवस्थेतील नेमका हाच दोष हेरला. मुख्याध्यापक जर प्रशिक्षित असेल, तर तो अधिक प्रभावी निर्णय घेऊ शकेल आणि पर्यायाने शाळेला गुणवत्तेच्या मार्गावर नेऊ शकेल, असे बीजेएसला वाटले. त्यातूनच बीजेएसने मुख्याध्यापक सक्षमीकरणाचा कार्यक्रम तयार केला.

हा कार्यक्रम शैक्षणिक, वैयक्तिक, व्यूहरचनात्मक, संघटनात्मक आणि आंतर-वैयक्तिक संबंध अशा पाच विभागांत विभागला गेला. एका वेळी २० ते २५ मुख्याध्यापकांच्या गटाला या कार्यक्रमाचे प्रशिक्षण दिले जाऊ शकते, अशा पद्धतीने त्याची रचना करण्यात आली. एक मास्टर ट्रेनर तयार करून त्याने मुख्याध्यापकांना प्रशिक्षित करणे अशी पद्धतही अवलंबली गेली.

शिक्षक प्रशिक्षण व मूल्यमापन :

शिक्षकाला प्रशिक्षण मिळणे आत्यंतिक गरजेचे आहे, हे लक्षात आल्यानंतर स्वतंत्र शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करण्यात आला. शिक्षकाला नव्या तंत्रज्ञानाची ओळख हवी, तो शिकवत असलेल्या विषयात जगात सुरू असलेल्या घडामोडींची त्याला जाणीव हवी आणि या सगळ्यासाठी प्रशिक्षण हवे. तेच नेमके या

कार्यक्रमात होते. यामध्ये शिक्षकाला केवळ त्याचा विषय कसा अधिक चांगल्या पद्धतीने शिकवायचा, एवढेच सांगितले जात नाही, तर मुलांच्या कलाकलाने कसे शिकवायचे, याचेही धडे दिले जातात. मुळात सध्याच्या काळात शिक्षक हा चांगला संवादक हवा. त्याच्याकडे विद्यार्थ्यांना शिकवण्याबरोबरच समुपदेशन करण्याचीही कला हवी. एका अर्थाने त्याची भूमिका मेंटॉरची म्हणजे विद्यार्थ्याला त्याच्या कुवतीची ओळख करून देऊन घडवण्याची असायला हवी. हा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम नेमक्या याच संकल्पनेवर बनवला गेला.

सध्याचे शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम हे केवळ विषय शिकवण्यावर भर देणारे आहेत, हे बीजेएसने ताडले होते. मात्र, बीजेएसने शिक्षक हाही एक व्यावसायिक आहे, अशी भूमिका घेतली. त्यामुळे त्याला केवळ त्याचा विषय माहित असणे गरजेचे नाही. शिक्षकाला वर्गात आणि वर्गाबाहेर अशा दोन भूमिका बजावायच्या असतात. वर्गात शिकवण्याची भूमिका पार पाडताना त्याला शिकवण्याचे सिद्धान्त आणि पद्धती दोन्ही माहित हवी, पण त्याच जोडीने त्याला विद्यार्थ्यांच्या काळजीवाहू मार्गदर्शकाचीही भूमिका पार पाडायची असते. ती निभावण्याच्या उद्देशाने शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमाची निर्मिती झाली. हा कार्यक्रम सध्याच्या सरकारी कार्यक्रमाला पूरक ठरणारा तयार केला गेला.

या प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या पहिल्या भागाची सुरुवातच मुळी होते, ती मी शिक्षक का झालो आहे, या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याने. त्यानंतर मग माझी बलस्थाने काय, माझ्यात काय त्रुटी आहेत, आदी गोष्टींचे स्वॉट अॅनलिसिस करण्याने याचा शेवट होतो. एकदा स्वतःच्या क्षमता आणि मर्यादांची जाणीव झाली, की शिक्षकांना त्यानुसार

सुधारणेसाठी कृती आराखडा तयार करता येतो. त्यातूनच मग संवाद कौशल्य, सादरीकरण कौशल्य, शिकवण्यातील कल्पकता आदी गोष्टींची स्पष्ट कल्पना येते.

शिक्षकाची खरी कसोटी असते, ती विद्यार्थ्यांच्या कलाकलाने शिकवण्यामध्ये आणि त्याचप्रमाणे मला तुमची काळजी आहे, हा विश्वास विद्यार्थ्यांमध्ये दृढ करण्यामध्ये. थोडक्यात, मुलाची मानसिकता समजून घेणे आवश्यक असते. शिक्षक प्रशिक्षणाचा दुसरा टप्पा मुलांची मानसिकता समजून घेण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. यामध्ये मग प्रशिक्षक शिक्षकाला स्वतःच्या लहानपणच्या गोष्टी आठवायला सांगतो. तसे केले, तर शिक्षकाला आपण आता नेमके मुलांशी कसे वागायला हवे, याचे आकलन होते. मुलांचे वर्गातील वर्तन, त्यांचे भावविश्व याच्याशी एकरूप होण्यासाठी हे आवश्यक असते. बीजेएसने शिक्षक प्रशिक्षणासाठी बरेचसे संशोधनसिद्ध साहित्य तयार करून ते प्रशिक्षण कार्यक्रमांदरम्यान शिक्षकांनाही दिले.

विद्यार्थ्यांच्या जडणघडणीत मुख्य भूमिका निभावतो, तो शिक्षक. बीजेएसने भारतीय संदर्भात शिक्षकाची भूमिका कशी असायला हवी, याचा सखोल अभ्यास केला आणि शिक्षकांचे मूल्यमापन ही एक गरज असल्याचे लक्षात आले. जागतिक पातळीवरही शिक्षकांचे मूल्यमापन ही प्रक्रिया शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी महत्त्वाची मानली गेली आहे.

बीजेएसने शिक्षक मूल्यमापन कार्यक्रम तयार करताना शिक्षकांचे, त्यांच्या शिकवण्याचे एक विशिष्ट पद्धती वापरून विश्लेषण करणे अशी रचना ठरवली. या कार्यक्रमाची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे होती.

शिक्षणतज्ज्ञ, एचआर आणि व्यवस्थापन तज्ज्ञ, सिस्टिम्स तज्ज्ञ आदींची एक तज्ज्ञ समिती तयार करण्यात आली. शिक्षकांच्या मूल्यमापनासाठी ४३ निकष ठरवण्यात आले. स्वतःनेच स्वतःचे मूल्यमापन करणे, सहकाऱ्याने करणे आणि मुख्याध्यापकाने करणे असे प्रकार त्यात समाविष्ट केले गेले. यामध्ये विद्यार्थी आणि पालकांनाही शिक्षकांचे मूल्यमापन करण्यासाठी वाव आहे. अर्थात, मूल्यमापन करणाऱ्या प्रत्येक घटकाला वेगवेगळे निकष आहेत. मूल्यमापनात प्रत्येक निकषाचा एक तक्ता बनवला गेला. त्यात सूचना आणि शिफारशींचाही समावेश होता. प्रत्येक शिक्षकाचा स्वतंत्र अहवाल आणि शाळेचा एकत्रित अहवाल असे दोन अहवाल केल्याने बदल करण्यास पुरेसा वाव मिळत होता.

शाळा व्यवस्थापन सॉफ्टवेअर :

शाळेचे व्यवस्थापन करणे हे एक मोठे दिव्य असते आणि त्याहून मोठे दिव्य असते, ते प्रशासकीय कामाच्या नोंदी ठेवण्याचे. दरवर्षी बदलणारी विद्यार्थी संख्या, ग्रंथालय, वर्गखोल्यांपासून खडू-फळ्यांपर्यंतच्या पायाभूत सुविधांच्या नोंदी, वेळापत्रक तयार करणे, परीक्षा घेणे, शिक्षणेतर उपक्रम अशी अनेक प्रशासकीय कामे शाळांमध्ये वर्षभर सुरू असतात. या सर्व व्यापाची कागदपत्रे सांभाळणे हा एक मोठा व्याप असतो. एकूणच लिखापट्टीने हे काम अधिक किचकट बनते. ते सोपे करण्याचा तंत्रज्ञानाधारित उपाय एज्युक्रिपच्या शाळा व्यवस्थापन सॉफ्टवेअरने द्यायचा प्रयत्न केला. वेळापत्रक, दिनदर्शिका, पाठांचे नियोजन आदी गोष्टी एका क्लिकवर तयार करण्याची सुविधा देण्याची क्षमता या सॉफ्टवेअरमध्ये होती. मानवी कष्टांचे अनेक तास कमी करणे हा या सॉफ्टवेअरचा मुख्य उद्देश होता.

विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन (सॅप) :

जागतिकीकरणाच्या काळात सामाजिक आर्थिक स्तरावर होत असलेल्या भौतिक प्रगतीने विद्यार्थ्यांपुढे करिअरची अनेक दालने खुली केली आहेत. अशा वेळी विद्यार्थ्यांची कुवत आणि एखाद्या विशिष्ट गोष्टीबाबत असलेला कल योग्य वयात जाणून घेणे आवश्यक बनले आहे, ज्यायोगे त्याला त्या वाटेवर चालण्यासाठी पूरक शिक्षण देता येऊ शकेल. सॅप या मूल्यमापन कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट नेमके हेच होते. आठवी, दहावी आणि बारावी या तीन टप्प्यांवर कलचाचणी घेऊन विद्यार्थ्यांला त्याच्या करिअरची वाट शोधण्यासाठी मदत करणारी ही शास्त्रीय प्रणाली होती. यामध्ये सहा चाचण्या होत्या, ज्यात ३६ वेगवेगळे घटक समाविष्ट होते. एज्युक्रिपमधील कार्यक्रमांची रचना कशाच्या आधारावर केली गेली, हे पाहणेही मोठे रोचक आहे. यासाठी मुळात सहा पायऱ्यांवर काम केले गेले.

१. **संकल्पना** : शिक्षण व्यवस्थेच्या गरजेचे मूल्यमापन करून त्यानुसार औचित्यपूर्ण कार्यक्रमांची आखणी केली गेली.
२. **व्याप्ती** : यानंतर कार्यक्रमाची व्याप्ती ठरवण्यात आली, ज्यायोगे सहभागी घटकांची क्षमता तपासून किती सखोलपणे कार्यक्रम राबवायचा याचा निर्णय घेता येईल.
३. **रचना** : वेगवेगळ्या मॉड्युल्सचे स्वरूप अंतिम करून त्यांची वेगवेगळ्या कार्यक्रमांशी सांगड घालणे, हा भाग या पायरीवर केला गेला.
४. **विकसन** : या टप्प्यावर मजकूर, आलेख, कॉम्प्युटर प्रोग्रॅम्स अशा विविध स्वरूपांत आशय तयार केला गेला.
५. **अंमलबजावणी** : ज्या शाळांत हे कार्यक्रम राबवायचे, त्यांची मान्यता घेऊन कशा प्रकारे ते राबवायचे याचा निर्णय घेतला गेला.
६. **पाठपुरावा आणि देखरेख** : ज्या शाळांत कार्यक्रम राबवले

फक्त दहा लाख शाळांसाठी

गेले, तेथे तीन पातळ्यांवर पाठपुरावा केला गेला. पहिला पाठपुरावा कार्यक्रम राबवायला सुरुवात केल्यावर लगेच केला गेला. नंतरचा तीन ते सहा महिन्यांनी आणि त्यानंतरचा १५ ते १८ महिन्यांनी ज्यायोगे कार्यक्रमांचा दीर्घकालीन परिणाम तपासला गेला.

★ ★ ★

७. अंमलबजावणी

हे सर्व कार्यक्रम मुथा यांनी त्यांच्या संस्थेतील तज्ज्ञांच्या साहाय्यानेच तयार केले. अर्थात, कार्यक्रम तर तयार झाला, पण तो राबवायचा कोठे हा प्रश्न होताच. सरकारी शाळांमध्ये सरकारी परवानगीशिवाय किंवा खासगी शाळांमध्ये संस्थाचालकांच्या मान्यतेशिवाय असा कार्यक्रम राबवणे शक्य नव्हते. याचाच अर्थ आधी निर्णय घेण्याचा अधिकार असलेल्यांना एज्युक्रिपच्या उपयुक्ततेविषयी पटवणे गरजेचे होते.

दुसरीकडे, एज्युक्रिप तयार केले गेले ते संशोधनसिद्ध प्रयत्नांतून यात काहीच वाद नव्हता. पण अनेकदा सिद्धान्त आणि प्रात्यक्षिक यामध्ये एक दरी राहते. थोडक्यात, कार्यक्रमाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी केल्याशिवाय त्याचे उपयोजित्व किंवा ऑप्लिकेशन समजणे शक्य नव्हते. त्यासाठी आधी प्रायोगिक स्तरावर तो राबवून पाहणे महत्त्वाचे होते.

अशा वेळी मुथा यांनी एक अनोखी कल्पना लढवली. भारतीय जैन संघटना आपल्या सामाजिक कामामुळे जैन समाजात परिचित झालीच होती. पण आता बीजेएसने एक पाऊल पुढे

टाकून जैन समाजातील व्यक्ती चालवत असलेल्या देशभरातील शिक्षणसंस्थांना एकत्र आणायचे ठरवले आणि जैन समाजातील व्यक्ती चालवत असलेल्या शाळांचा शोध घ्यायला सुरुवात झाली. हेतू हा, की या संस्थाचालकांशी पत्रव्यवहार करून त्यांना एज्युक्रिप कार्यक्रम प्रायोगिक स्तरावर राबवण्यासाठी राजी करणे इतर संस्थांच्या तुलनेत अधिक सोपे जाईल.

हा शोध घेत असताना मुथा यांच्या लक्षात आले, की गेल्या १२५ वर्षांत भारतात जैन समाजाच्या सुमारे २५०० शिक्षण संस्था सुरू झाल्या आहेत. मुथा यांनी या सर्व शिक्षण संस्थांची सांख्यिकी माहिती गोळा केली. इथे विद्यार्थी किती आहेत, शिक्षक किती आहेत, अशी सर्व माहिती जमा केली. त्यातून एक रोचक बाब समोर आली, ती म्हणजे या शिक्षणसंस्था जैन समाजाच्या व्यक्तींनी सुरू केल्या असल्या, तरी बऱ्याचशा शाळा या धर्मादाय म्हणून सुरू केलेल्या असल्याने समाजातील सर्व घटकांसाठी खुल्या आहेत. प्रत्यक्षात तेथे शिकणाऱ्या जैन समाजाच्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण केवळ अर्धा टक्का आहे. म्हणजे या केवळ जैन समाजाच्या शाळा असा शिक्का त्यांच्यावर नाही. सर्व थरांतील मुले या शाळांत येत असल्याने साहजिकच एज्युक्रिपचा प्रयोग करण्यासाठी या शाळा हे एक चांगले सँपल असू शकते, असा विचार मुथा यांनी केला.

अर्थात, एज्युक्रिप राबवण्यासाठी या शाळांना पटवणे तितकेसे सोपेही नव्हते. त्यामुळे मुथा यांनी प्रथम या शिक्षणसंस्थाचालकांना एकत्र आणण्यासाठी एक व्यासपीठ तयार करायचे ठरवले आणि त्यातूनच निर्माण झाले फेडरेशन फॉर जैन एज्युकेशनल इन्स्टिट्यूट्स अर्थात एफजेईआय हे व्यासपीठ. सन २००२ मध्ये हे व्यासपीठ तयार झाले. या एफजेईआयची पहिली परिषद मार्च २००३ मध्ये आयोजिण्यात आली. (मागे

म्हटल्याप्रमाणे अमेरिकेत झालेल्या नाफसा कॉन्फरन्समध्येही मुथा यांनी या एफजेईआयच्या वतीनेच स्टॉल उभा केला होता.) एफजेईआयच्या माध्यमातून देशातील १७०० जैन शाळा एकत्र आल्या.

एफजेईआयच्या दुसऱ्या परिषदेमध्ये बॅंगळूरूमध्ये नोव्हेंबर २००४ मध्ये एज्युक्रिप कार्यक्रमाबाबत संपूर्ण माहिती दिली गेली. मात्र, त्याआधी या शाळांवर असलेल्या विश्वस्तांची माहिती पहिल्या परिषदेदरम्यान गोळा केली गेली होती. एज्युक्रिप राबवायचे, तर या विश्वस्तांना आधी त्याचे महत्त्व पटवून घ्यायला लागणार होते. त्यामुळे त्यांच्यासाठी एक खास कार्यक्रम तयार करण्यात आला. विश्वस्तांपैकी बहुतेक जण सत्तरीच्या घरात होते. अनेकांना स्वतःच्या शाळांतही नियमितपणे जायला जमत नव्हते. त्यांची ही मानसिकता बदलणे हेच मोठे आव्हान होते. कारण त्याशिवाय एज्युक्रिप राबवायला ते राजी होतील, अशी परिस्थिती नव्हती. मुथा यांनी मग ट्रस्टी एम्पावरमेन्ट असा कार्यक्रम तयार केला. पहिल्या बॅचमध्ये २० विश्वस्त आले. त्यांना एज्युक्रिप कार्यक्रम, तो शाळांत राबवण्याची गरज याविषयीची सर्व माहिती प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून देण्यात आली. केवळ एवढ्याने भागणार नव्हते. त्यामुळे या एज्युक्रिप कार्यक्रमावर एक माहितीपट तयार करून तोही त्यांना दाखवला गेला. अखेर जागृती करता करता १७०० पैकी २५० हून शाळांचे संचालक एज्युक्रिप राबवण्यासाठी तयार झाले. या शाळांमध्ये एज्युक्रिपच्या पोतडीतील सर्व कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात झाली. त्यासाठी विश्वस्त आणि मुख्याध्यापकांपासून शिक्षकापर्यंतच्या घटकांना प्रशिक्षण देण्यात आले. प्रशिक्षणाची ही जबाबदारी बीजेएसच्या टीमनेच उचलली. अधिस्वीकृती (अॅक्रेडिटेशन), शिक्षक प्रशिक्षण, शाळा व्यवस्थापन सॉफ्टवेअर

असे सर्व कार्यक्रम या शाळांनी स्वीकारले. विशेष म्हणजे वर्षभरातच त्यांना याचे दृश्य परिणाम जाणवू लागले. अधिस्वीकृतीमुळे शाळांना आपली क्षमता आणि त्रुटी यांची नेमकी जाणीव झाली. त्यावर त्यांनी काम केले. शिक्षकांना शिकवण्याची एक वेगळी हातोटी मिळाली. परिणामी, शाळांचा दहावीचा निकाल मोठ्या प्रमाणावर सुधारला.

अंदमानातील प्रयोग :

एफजेईआयमध्ये प्रयोग यशस्वी होत असताना डिसेंबर २००५ मध्ये देशाला एका मोठ्या संकटाला सामोरे जावे लागले. देशाच्या दक्षिण किनाऱ्यांवर उसळलेल्या त्सुनामीने अंदमान निकोबार बेटांना अक्षरशः नेस्तनाबूत केले. बीजेएसने तेथेही पुनर्वसनासाठी आपला मदतीचा हात पुढे केला. त्यानिमित्ताने अंदमान-निकोबारचे तत्कालीन नायब राज्यपाल राम कापसे यांच्याशी मुथा यांची ओळख झाली. कापसे यांना जेव्हा एज्युकिपबद्दल समजले, तेव्हा त्याचे सादरीकरण मलाही दाखवा, असे त्यांनी मुथा यांना सांगितले. त्यासाठी पुण्यातच एक बैठक आयोजित करण्यात आली. कापसे यांनी एज्युकिपमधील सर्व कार्यक्रम समजून घेतले आणि अंदमान-निकोबारमध्येही सर्व शाळांत हा कार्यक्रम राबवण्याबाबत मुथा यांना सूचना केली. पण मुथा यांचे म्हणणे होते, की एका सरकारी आदेशाने हा कार्यक्रम राबवला, तर ते लादणे होईल. अशा वेळी शाळा किती मनापासून तो राबवतील, याबाबत शंका आहे. तेव्हा आधी ज्यांना हा कार्यक्रम राबवण्याची जबाबदारी उचलायची आहे, त्या शालेय शिक्षण व्यवस्थेतील सर्व घटकांना याचे महत्त्व पटवून देऊ आणि मग तो तेथे राबवू. मुथांचे म्हणणे कापसे यांनाही पटले. मग अंदमान-निकोबारमधील शिक्षण विभागातील सरकारी अधिकारी, काही शाळांचे मुख्याध्यापक असा सुमारे १०० जणांचा एक प्रातिनिधिक गट तयार केला गेला. या गटाला पुण्यातच एज्युकिपचे सादरीकरण

करण्यात आले. विशेष म्हणजे या गटातील प्रत्येकाने ते अतिशय समरसून समजून घेतले आणि शाळांमध्ये राबवण्यासाठी एकमुखाने होकारही भरला.

या ठिकाणी मुथा यांचे एक वैशिष्ट्य लक्षात घ्यायला हवे. सरकारी पातळीवर आदेश काढून एज्युक्रिप राबवून घेणे सहज शक्य असताना त्यांनी तो लादण्याची भूमिका मात्र घेतली नाही. ज्या घटकांना हा कार्यक्रम राबवायचा आहे, त्यांना त्याची उपयुक्तता पटणे महत्त्वाचे आहे, याचा धडा त्यांनी आधीच्या एफजेईआयच्या प्रयोगात घेतला होता. त्यामुळे या वेळी हा कार्यक्रम राबवताना त्यांनी टॉप टू बॉटम याएवजी बॉटम टू टॉप असा दृष्टिकोन घेतला. प्रत्यक्ष कार्यक्रम राबवण्याला त्याची उपयुक्तता पटली असल्याने परिणाम अधिक प्रभावी होते.

अंदमानातील ४०० शाळांत एज्युक्रिप जाणार होते. हा प्रवास अर्थातच इतका सोपा नव्हता. बीजेएसचे मुख्यालय पुण्यात होते. मात्र, एज्युक्रिपची परिणामकारकता तपासायची असेल, तर एक कार्यालय प्रत्यक्ष अंदमानात असणे आवश्यक होते. मग तातडीने पोर्ट ब्लेअर येथे कार्यालय सुरू करण्यात आले. बीजेएस आणि अंदमान-निकोबार सरकार यांच्यामध्ये एक करार झाला आणि त्यानुसार असे ठरले, की बीजेएस तीन वर्षे या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करेल आणि त्यासाठी सरकारकडून काहीही शुल्क घेणार नाही. कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी अंदमानला ५० तज्ज्ञांची टीम तैनात करण्यात आली. अर्थात, ही टीम तयार करणेही सोपे काम नव्हते. जाहिरात देऊनही पुण्या-मुंबईतून प्रतिसाद मिळाला नव्हता. तेव्हा मुथा यांनी अंदमानला जवळ असणाऱ्या कोलकता, चेन्नई, हैदराबाद आदी ठिकाणी जाहिराती दिल्या आणि स्वतः जाऊन मुलाखती घेतल्या. अशाप्रकारे निवडझालेल्या या सर्व ५० जणांना पुण्यात एज्युक्रिपचे एक महिन्याचे पूर्ण वेळ प्रशिक्षण देण्यात आले होते. याशिवाय शिक्षकांना सॉफ्ट स्किल्सचे प्रशिक्षण देण्यासाठी वेळोवेळी तज्ज्ञांचे

मार्गदर्शन वर्गही आयोजण्यात आले. कार्यक्रम तयार आहेत, मुख्याध्यापकांच्या प्रतिनिधींनीही ते राबवण्यासाठी होकार भरला आहे, पण प्रत्यक्ष अंमलबजावणी कशी होते, यावर देखरेख कशी ठेवणार, असा प्रश्न होताच. कारण मान्यता असली, तरी प्रत्येकच शाळेत शेवटपर्यंत उत्साह टिकेल, याची शाश्वती नव्हती. पण मुथा यांनी त्याचीही सोय करून ठेवली. त्यांनी एका बाजूला देखरेखीसाठी सरकारी अधिकारी आणि बीजेएस अशा दोन्ही घटकांचे प्रतिनिधी असलेली बीजेएस अँकेडेमिक्स स्कूल इम्प्रूव्हमेंट कमिटी (बेसिक) स्थापन केली. याचे अध्यक्षपद होते शिक्षण खात्याच्या संचालकांकडे आणि समितीत सदस्य होते पाच. दोन शिक्षण खात्यातीलच अधिकारी आणि दोन बीजेएसचे प्रतिनिधी. बीजेएसचे प्रतिनिधी अशासाठी की, ते दर महिन्याला बैठक घेतील आणि कोणता कार्यक्रम, कोणत्या शाळेत, पुढच्या महिन्यात जाणार आहे, याची माहिती आणि कृती आराखडा अधिकाऱ्यांना देतील. शिक्षण संचालक त्यात त्यांच्या सूचना करतील आणि मग त्या महिन्याची एक पूर्ण योजना तयार होऊन तो राबवण्याबाबतचा आदेश समितीच्या लेटरहेडवर मुख्याध्यापक आणि शाळांना दिला जाईल. यामुळे तो कार्यक्रम राबवणे शाळांवरही बंधनकारक राहिल. मुख्याध्यापकांनी अंमलबजावणी केली नाही, तर कारवाईचा अधिकारही समितीकडे होता.

एवढ्या सर्व पूर्वतयारीवर कार्यक्रम राबवण्याचा विचार झालेला असल्याने अंमलबजावणी प्रभावी होणे क्रमप्राप्त होते आणि तशी ती झालीही. अंदमान-निकोबारमध्ये सुमारे तीन वर्षे एज्युक्रिप राबवला गेला. या तीन वर्षांत झालेली गुणवत्तेतील प्रगती दहावीच्या निकालात प्रतिबिंबित झाली. अंदमानातील दहावीचा निकाल या तीन वर्षांत तब्बल २२ टक्क्यांनी सुधारला. दहावीच्या निकालानिमित्त आयोजित पत्रकार परिषदेत तेथील बोर्डाच्या अधिकाऱ्यांनी जाहीरपणे याचे श्रेय बीजेएसच्या एज्युक्रिपला दिले.

अंदमान-निकोबार सरकारने या कामासाठी प्रमाणपत्र देऊन बीजेएसचा गौरव केला. बीजेएससाठी आणि शांतिलाल मुथांसाठी शाबासकीची ही थाप शालेय शिक्षणातील काम योग्य दिशेने सुरू असल्याची मोठी पावती होती.

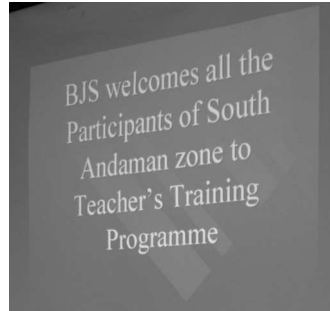

८. नवोदय विद्यालयांतील प्रयोग

अंदमानात एज्युक्रिपच्या अंमलबजावणीनंतर तीन वर्षांत दहावीचा निकाल सुधारला होता. तत्कालीन गृहमंत्री शिवराज पाटील हे केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रमुख असल्याने त्यांना या प्रदेशाच्या आढाव्यामध्ये ही माहिती समजली. पुण्याच्या बीजेएसमुळे तब्बल ४० वर्षांनी अंदमानचा निकाल सुधारल्याचे त्यांना समजले. त्यामुळे त्यांना हा कार्यक्रम जाणून घेण्याची उत्सुकता वाटली आणि त्यांनीही याबाबत जाणून घ्यायची इच्छा दर्शवली. मुथा यांनी मग समक्ष दिल्ली येथे जाऊन त्यांना एज्युक्रिपचे सादरीकरण केले. शिक्षणाशी संबंधित कार्यक्रम असल्याने मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे काही अधिकारीही या सादरीकरणाला उपस्थित होते. प्रायोगिक स्तरावर नवोदय विद्यालयांमध्ये एज्युक्रिप राबवता येईल, असे या बैठकीत ठरले. त्यानुसार, सन २००६ ते २०१० या कालावधीत देशाच्या कानाकोपऱ्यात असलेल्या ५६३ नवोदय विद्यालयांमध्ये एज्युक्रिप राबवण्याबाबत करार करण्यात आला. त्यानंतर या विद्यालयांशी संबंधित विविध घटकांचे प्रशिक्षण पुण्यात झाले. देशात विविध भागांत नवोदय विद्यालये असल्याने तेथे हा कार्यक्रम कशा

पद्धतीने राबवला जातो आहे, यावर देखरेख करण्यासाठी सर्व जिल्ह्यांमध्ये माणसे पाठवणे शक्य नव्हते. तेव्हा बीजेएसतर्फे आठ विभागांमध्ये अधिकारी नेमण्यात आले. हे विभागीय अधिकारी विविध जिल्ह्यांतील नवोदय विद्यालयांचे अधिकारी, मुख्याध्यापक आणि शिक्षकांचे प्रशिक्षण करतील आणि अंमलबजावणीवर लक्षही ठेवतील, असे ठरले. अशा प्रकारे स्कूल ॲक्रेडिटेशन, शाळा व्यवस्थापन सॉफ्टवेअर, शिक्षक प्रशिक्षण इत्यादी कार्यक्रम नवोदय विद्यालयांमध्ये टप्प्याटप्प्याने राबवण्यात आले.

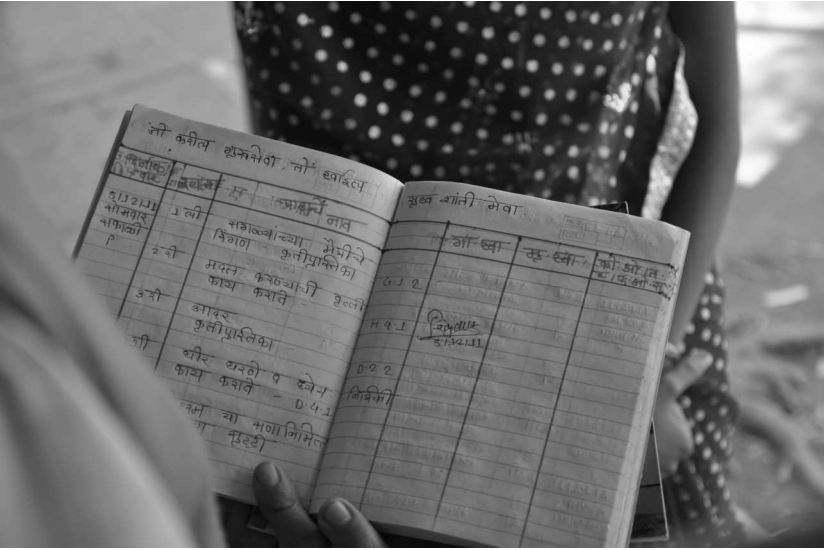
चर्चा, मांडणी व निष्कर्ष तपासणे यातून एज्युक्विप सिद्ध होत गेले.

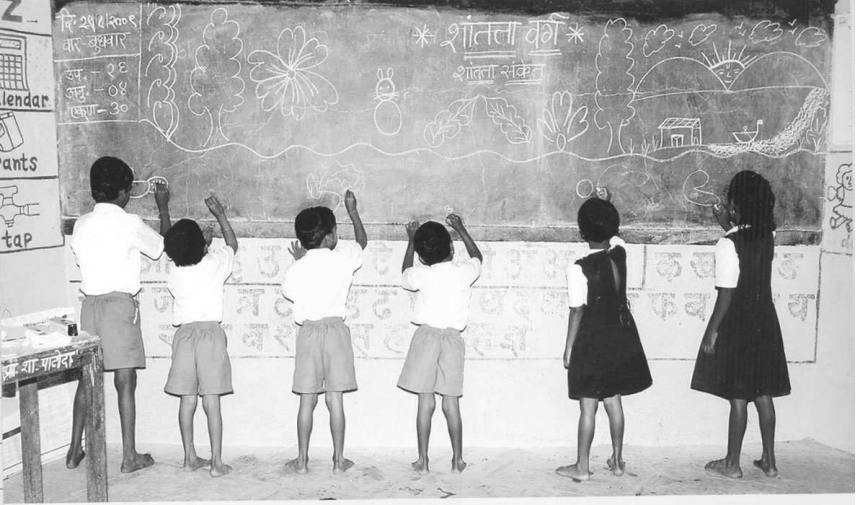
डॉ. रॉस्ट व श्री. प्रफुल्ल पारख व श्री. शांतिलाल मुथ्था मूल्यवर्धनात गर्क

सी.पी. एस पाटोदा विद्यार्थी गाणे 'मी एक झाडावरचे शिकवताना दि. 03-08-2009 -गार्डन मोहीती शिंदे

पुस्तकातून मूल्यवर्धनचे शिक्षण तर वहीमध्ये गृहपाठ

सी. पी. एस पाटोदा विद्यार्थी फळ्याची सजावट करताना दि 29-07-2009 -गार्ड मोहीनी शिंदे

केंद्रीय प्राथमिक शाळा पाटोदा विद्यार्थी शांता संकेत चे अनुकरण करताना दि- 27-07-2009

१. एज्युक्रिप गोव्यात

अंदमान-निकोबारमध्ये एज्युक्रिपचे कार्यक्रम राबवण्यास सुरुवात झाल्यावर दरम्यानच्या काळात म्हणजे अंदमानमध्ये एज्युक्रिपची सुरुवात झाल्यावर सुमारे दीड वर्षांनी सन २००७ मध्ये एज्युक्रिप गोव्यातही जाऊन पोचले. एज्युक्रिपचा गोवा प्रवेशही मोठा रोचक आहे. अंदमानमध्ये एज्युक्रिप राबवताना तेथे शिक्षण सचिव म्हणून काम करत असलेले उदित रे यांनी एज्युक्रिपचे कार्यक्रम आणि त्याची उपयुक्तता जवळून पाहिली होती. अंदमानमधील शाळांत एज्युक्रिपचा प्रयोग सुरू असतानाच त्यांची बदली गोव्यात झाली. देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत छोटे असल्याने गोव्यातही एज्युक्रिपचा प्रयोग करून पाहता येईल, असा विचार रे यांनी केला. त्यानुसार, त्यांनी मुथा यांच्याशी संपर्क साधला आणि गोव्यातील शाळांमध्येही एज्युक्रिप राबवण्याची कल्पना त्यांच्यापुढे मांडली. गोव्यात १७०० सरकारी शाळा होत्या. यानिमित्ताने आणखी एका राज्यात एज्युक्रिपचे टेस्टिंग होईल, असा विचार करून जानेवारी २००७ मध्ये मुथा यांनी गोव्याचे शिक्षण संचालक आणि शिक्षण विभागातील अधिकारी वर्गाला एज्युक्रिपचे सादरीकरण केले.

अधिकाऱ्यांना एज्युक्रिपची कल्पना आवडली. सरकारी औपचारिकता पूर्ण करून बीजेएसशी करार केला गेला आणि एज्युक्रिपने गोव्यात पदार्पण केले. अंदाजानुसार गोव्यातही एक कार्यालय सुरू करून कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी ५० तज्ज्ञ व्यक्तींची नियुक्ती करण्यात आली. त्याचप्रमाणे कार्यक्रमाच्या देखरेखीसाठी सरकारी अधिकारी आणि बीजेएस अशा दोघांचे प्रतिनिधी असलेली बीजेएस अॅकेडेमिक्स स्कूल इम्प्रूव्हमेंट कमिटी (बेसिक) गोव्यातही स्थापन करण्यात आली. एज्युक्रिपच्या पोतडीतील स्कूल अॅक्रिडिटेशन, शिक्षक प्रशिक्षण, मुलांचे मूल्यांकन असे कार्यक्रम बाहेर काढून वेगवेगळ्या शाळांत राबवण्यात आले. शाळांनी हे कार्यक्रम त्यांच्या गरजेनुसार राबवले. परिणाम अर्थातच सकारात्मक होता. पुढच्या तीनच वर्षांत म्हणजे सन २०१० मध्ये गोव्यात दहावीच्या निकालाने आधीचे सर्व विक्रम मोडले. त्या वर्षी तेथे तब्बल ८३.५० टक्के विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. एज्युक्रिप राबवण्यापूर्वी म्हणजे सन २००६ मध्ये गोव्याचा निकाल होता ६९.५१ टक्के. गोवा बोर्डाचे अध्यक्ष मर्विन डिसूझा यांनी निकाल जाहीर करण्यासाठी घेतलेल्या पत्रकार परिषदेत चांगल्या निकालाचे श्रेय बीजेएसच्या एज्युक्रिपला दिले. ते म्हणाले, गोव्यातील सरकारी आणि सरकारी अनुदानित शाळांच्या गुणवत्ता मूल्यमापनाचे काम बीजेएसने केले. मूल्यांकनानंतर या शाळांना त्यांच्यात काय त्रुटी आहेत, याची जाणीव करून देण्यात आली आणि त्यावर त्यांनी परिणामकारक उपाय योजल्याने या शाळांनी चांगली प्रगती केली आहे. (प्रेस कटिंग जोडणे)

गोव्यामध्ये एज्युक्रिप राबवताना घडलेल्या एका घटनेचा इथे उल्लेख करायला हवा. गोव्यातील बहुतांश सरकारी आणि सरकारी अनुदानित शाळांनी एज्युक्रिप स्वीकारण्यास होकार दर्शवला, तरी काही शाळा मात्र यापासून दूर राहिल्या. बीजेएस ही धार्मिक संघटना असल्याचा या शाळांच्या व्यवस्थापनाचा समज झाला होता. त्यामुळे बहुतांश

स्त्रिंशचन शिक्षक असलेल्या या शाळांत बीजेएसचा कार्यक्रम राबवावा का, असा संभ्रम त्यांच्या मनात निर्माण झाला. अर्थात, त्यामुळे त्यांच्यावर सक्ती मात्र केली गेली नाही. पण विशेष म्हणजे इतर शाळांत एज्युकिप एक वर्ष राबवल्यानंतर दिसणारे सकारात्मक परिणाम बघून या शाळांच्या व्यवस्थापनांनी आपण होऊनच बीजेएसला पत्र पाठवले आणि एज्युकिपचे सादरीकरण आमच्याकडे करा, असा प्रस्ताव मांडला. त्यानुसार, त्यांच्या शाळांत सादरीकरण झाले. काही पदाधिकारी आणि शिक्षक वर्ग पुण्यात आला. त्यांनीही कार्यक्रम समजून घेतला आणि खात्री पटताच त्यांनीही तो राबवण्यास सुरुवात केली. मुथा यांच्या दृष्टीने ही मोठी अचिह्नमेंट होती. ते म्हणतात, जैन संघटनेला स्त्रिंशचन शाळेत येऊ देणार नाही, अशी भूमिका घेतलेल्या संघटनेने एज्युकिपचे सकारात्मक परिणाम पाहून आपण होऊन बीजेएसला बोलावले होते. आणखी एक महत्त्वाची बाब म्हणजे स्त्रिंशचन समाजाच्या देशभरात अतिशय दर्जेदार शाळा आहेत. असे दर्जेदार शिक्षण देणाऱ्या शाळांनी बीजेएसच्या कार्यक्रमाला मान्यता देणे म्हणजे आमच्या कार्यक्रमाच्या दर्जालाही मान्यता देण्यासारखे होते. (एबीई स्कूल्सच्या पत्राची प्रत)

गोव्यात तीन वर्षे कार्यक्रम राबवण्याचा करार संपल्यावर गोव्यातील सर्व अधिकारी पुण्याला बीजेएस कार्यालयात आले. त्या वेळच्या शिक्षण संचालक सेल्सा पिंटो यांनी या वेळी झालेल्या बैठकीत भाषण केले आणि बीजेएसला आणखी एक वर्ष तरी गोव्यात कार्यक्रम राबवा, अशी विनंती केली. त्यांच्या विनंतीनुसार, बीजेएसने गोव्यातील आपला मुक्काम वर्षभराने वाढवला.

गुजरातमध्ये :

अंदमान, गोवा आणि नवोदय विद्यालयांमधील एज्युक्रिपच्या यशस्वी अंमलबजावणीची कीर्ती सन २००८ मध्ये गुजरातपर्यंत पोचली होती. गुजरातचे मुख्यमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी मुथा यांच्याशी स्वतः संपर्क साधून हा कार्यक्रम जाणून घ्यायची इच्छा व्यक्त केली. त्यानुसार, मुथा यांनी स्वतः गुजरातला जाऊन एज्युक्रिपचे सादरीकरण केले. या बैठकीला मुख्यमंत्र्यांसमवेत इतर पाच मंत्रीही होते. भरपूर चर्चेअंती जानेवारी २००९ मध्ये एज्युक्रिपचा प्रयोग नर्मदा आणि भरूच या दोन जिल्ह्यांमधील शाळांत करण्याचे ठरले. अर्थात, एज्युक्रिपच्या पोतडीतील सर्वच कार्यक्रम तेथे घेतले गेले, असे नाही, तर शाळांनुसार, त्यांच्या गरजेनुसार कार्यक्रम राबवण्यास सुरुवात झाली. सुमारे दोन वर्षे एज्युक्रिपचा हा प्रयोग गुजरातमधील या दोन जिल्ह्यांतील शाळांत राबवला गेला.

याच दरम्यान गुजरात सरकारने त्यांचा स्वतःचा मूल्यांकन कार्यक्रम असावा, म्हणून जाहिरात देऊन निविदा मागवल्या. त्या वेळी मुथा यांनी निर्णय घेतला, की आपण आता आपला कार्यक्रम थांबवू आणि जाहिरातीचा निकाल आल्यावर गुजरात सरकारच्या नव्या धोरणाप्रमाणे परत राबवू. अशा रितीने एज्युक्रिपचा गुजरातमधील छोटा प्रवास थांबला. या जाहिरातीचे काय झाले, त्यात बीजेएसने निविदा भरली का, या गोष्टींची उत्तरे कालांतराने मिळाली, जी आपण पुढे पाहणार आहोतच.

१०. एज्युकपची खासियत

एज्युकपची ही पोतडी कशी तयार झाली, हे आपण विस्ताराने समजून घेतलेच आहे, पण सन २००४ ते २०११ या साधारण सात वर्षांच्या कालावधीत हा कार्यक्रम एफजेईआय, अंदमान-निकोबार, नवोदय विद्यालये, गोवा आणि गुजरातमधील नर्मदा आणि भरूच येथील शाळांमध्ये आहे तसाच राबवला गेला, असे झालेले नाही. मुळात या एज्युकपचा उद्देश होता, तो शाळांचे मूल्यांकन करून गुणवत्तावाढीसाठी सहकार्य करणे. शिक्षण व्यवस्थेचा साकल्याने अभ्यास करून एज्युकपची निर्मिती झालेली असली, तरी सैद्धांतिक पातळीवर दिसणारा कार्यक्रम आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी यांची मोठ्या कौशल्याने सांगड घालावी लागते. जेथे-जेथे एज्युकप पोचला, तेथे त्या-त्या परिस्थितीनुसार त्याला लवचीक व्हावे लागले. अर्थात, बीजेएसने कार्यक्रम तयार करतानाच ही शक्यता गृहीत धरलेली असल्याने दरवर्षी एज्युकपचेही मूल्यमापन होत होते. कोणताही शैक्षणिक कार्यक्रम व्यापक स्तरावर राबवण्यासाठी हे मूल्यमापन फार आवश्यक असते आणि एज्युकपचे वेगळेपण नेमके यातच आहे. एज्युकपवर काम करणारे तज्ज्ञ आणि सर्व कर्मचारी

वर्ग ही थोड्या काळापुरती गुंतवणूक नव्हती. बीजेएसने या सर्वांना आपल्या संस्थेचे कर्मचारी म्हणून नेमले होते. त्यामुळे कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीवर देखरेख आणि त्याचे मूल्यमापन या कर्मचारी वर्गाद्वारेच होत होते. साहजिकच ज्या काही समस्या याचच्या त्याच्यावर फार वेळ न दवडता, कार्यक्रमांमध्ये काही बदल करून त्यावर मात केली जात होती. थोडक्यात, सात वर्षांपूर्वी तयार केलेले कार्यक्रम अजूनही वापरले जात आहेत, असे होत नव्हते. बदलता काळ, तंत्रज्ञान याप्रमाणे एज्युक्विपही वेळोवेळी कात टाकत होता आणि त्यामुळेच त्याचे परिणाम सकारात्मक मिळत गेले.

एज्युक्विपची परिणामकारकता :

एज्युक्विपमध्ये सर्वांत महत्त्वाचा कार्यक्रम होता, अॅक्रेडिटेशन म्हणजे शाळांचे मूल्यांकन करण्याचा. ही प्रक्रिया फार मोठी नसते. चार ते पाच दिवसांत एका शाळेचे मूल्यांकन करणे शक्य असते आणि बीजेएसने ते करूनही दाखवले. मूल्यांकनासाठी काही निकष ठरवले गेले आणि त्यानुसार, शाळांचे प्रगती पुस्तक तयार करून त्यांना उपाय सुचवले गेले. या सर्व प्रक्रियेत संस्थाचालक, मुख्याध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी आणि उपलब्ध पायाभूत सुविधा या सर्वांसाठी वेगवेगळे निकष होते आणि त्याच कसोटीवर त्यांचे मूल्यांकन झाले. मूल्यांकनामुळे काय-काय फायदे होतात, ते आपण संक्षेपाने का होईना, लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

- मूल्यांकनासाठी ठरवण्यात आलेल्या निकषांमध्ये शाळा किती मागे पडते आहे किंवा अधिक चांगले काम करते आहे, हे बघितले जात असल्याने मागे पडत असेल, तर कोणत्या गोष्टींत याची जाणीव शाळांना होते.
- स्वॉट ऑनलिसिसमुळे आपल्या क्षमता, त्रुटी, सुधारणा करण्यास असलेल्या संधी आणि आव्हाने यांची नेमकी जाणीव शाळांना

होते.

- मूल्यांकनाच्या प्रक्रियेत शाळेशी निगडित सर्व घटकांशी होणाऱ्या एकत्रित चर्चेतून अनेक बाबी समोर येतात आणि त्यातूनच समस्यांची जाणीव होते.

या प्रक्रियेचा शिक्षण व्यवस्थेतील प्रत्येक घटकालाही फायदा होतो. तो असा...

- **शिक्षण विभाग** : राज्यातील शाळांची नेमकी स्थिती लक्षात येते. त्यावरून पुढील ध्येयधारणे ठरवणे सोपे जाते.
- **मुख्याध्यापक** : मूल्यांकन प्रक्रियेदरम्यान त्रुटी समजल्याने शाळेचा प्रमुख असलेला मुख्याध्यापक आणि शिक्षक यांना एकत्र येऊन शिकवण्याची प्रक्रिया सुधारण्यासाठी काही आमूलाग्र बदल करता येतात.
- **पायाभूत सुविधा** : विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी ग्रंथालय, इमारत, प्रयोगशाळा इत्यादी भौतिक सुविधांचा सर्वसाधारण दर्जा काय असावा, याबाबत माहिती मिळते.
- **शिक्षक** : शिक्षणाचा दर्जा चांगला असलेल्या शाळांचे मूल्यांकन सरस ठरणार असल्याची जाणीव झाल्याने शिक्षक अधिक जोमाने काम करतात.
- **विद्यार्थी** : विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक प्रगतीही मूल्यांकनात मापली जात असल्याने शाळांकडून विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी पूरक अशी भूमिका घेतली जाते.
- **पालक** : स्वतःचे मूल्यांकन करून घेऊन शाळा गुणवत्तावाढीसाठी झटते आहे, ही बाब त्या शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांनाही दिलासा देणारी ठरते.

एज्युकिपची वैशिष्ट्ये :

- यातील सर्व कार्यक्रम संस्थाकेंद्रित नसून, विद्यार्थिकेंद्रित आहेत.
- हे कार्यक्रम शाळेकडे साधने किती आहेत, हे तपासण्यापेक्षा

त्यांची परिणामकारकता किती आहे, याच्या परीक्षणावर भर देतात.

- भूमिका केवळ परीक्षणाची नाही, तर त्यापुढे जाऊन सहकार्याची असते.
- निकषांना जागतिक संदर्भ

- गुणदानापेक्षा विश्लेषणात्मक परीक्षणाला महत्त्व

- अन्वयापेक्षा वास्तवावर भर अधिक

- सर्वेक्षणाचा दृष्टिकोन न ठेवता, डॉक्युमेंटेशनचा ठेवला जातो.

(अंदमान-निकोबार, गोवा, नवोदय विद्यालये आणि गुजरात येथील शाळांत राबविण्यात आलेल्या एज्युक्रिप कार्यक्रमांची तक्ते स्वरूपातील माहिती आणि सूचना आणि शिफारशींचा एक तक्ता.)

ज्या शाळांमध्ये एज्युक्रिप राबवले गेले, तेथे त्याचा नक्कीच चांगला परिणाम दिसून आला. एकीकडे एज्युक्रिप या शाळांत राबवला जात असतानाच्या संपूर्ण काळात म्हणजे सन २००४ ते २०११ या सात वर्षांत भारतीय शालेय शिक्षण व्यवस्थेतही काही आमूलाग्र बदलांची नांदी होत होती. सर्व शिक्षा अभियान, शिक्षण हक्क कायदा, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (नॅशनल करिक्युलम फ्रेमवर्क) आदी महत्त्वाच्या योजनांमधून शिक्षण अधिक विद्यार्थिकेंद्रित करण्याचा आणि त्याला जागतिक संदर्भ देण्याचा प्रयत्न सरकारी पातळीवरही सुरू झाला, ज्याची प्रक्रिया आजही सुरू आहे. त्यामुळे एज्युक्रिपनेही वेळोवेळी कात टाकणे गरजेचे होते. मघाशी म्हटल्याप्रमाणे बीजेएसने एज्युक्रिपसाठी स्वतंत्र कर्मचारी वर्गच नेमलेला असल्याने संशोधनाची आणि त्यानुसार बदल करण्याची प्रक्रिया सातत्याने सुरू होतीच, पण एका टप्प्यावर मुथा आणि त्यांच्या सर्व टीमला असे वाटले, की आपण राबवत असलेल्या सर्व प्रक्रियेचा आणि मुळातील आराखड्याचाही फेरआढावा घ्यायला हवा. त्यानुसार, सन २०११ मध्ये हा आढावा घेण्यास सुरूवात झाली.

एज्युकिप आतापर्यंत सुमारे ४००० शाळांत यशस्वीपणे राबवला गेला असला, तरी शाळांच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार त्यात काही बदल करावे लागत होते. फेरआढावा घेताना उद्दिष्ट ठेवण्यात आले, ते एकच सर्वकष कार्यक्रम तयार करण्याचे, जो कोणत्याही शाळेत लागू होऊ शकेल. हा कार्यक्रम नव्या काळाची आव्हाने पेलणाराही असणे गरजेचे होते. आढाव्याच्या या प्रक्रियेत मुथा यांच्या लक्षात आले, की एज्युकिपमधील मूल्यांकन आणि शिक्षक प्रशिक्षण हे दोन कार्यक्रम सर्वाधिक प्रभावी आहेत. मुळात हे दोन कार्यक्रम राबवून सुमारे ९९ टक्क्यांपर्यंत बदल घडवणे शक्य आहे. त्यामुळे एज्युकिपचा हा अनुभव गाठीशी धरून नव्या कार्यक्रमात एज्युकिपच्या पोतडीतून मूल्यांकन आणि शिक्षक प्रशिक्षण हे दोन कार्यक्रम बाहेर काढून ते नव्या रूपात तयार करायचे ठरले. एज्युकिपचे कार्यक्रम प्रायोगिक स्तरावर राबवले असल्याने त्याची अंमलबजावणी करता येते, हे माहीत होते. आता फेररचनेचा आणखी एक उद्देश होता, तो या प्रयोगांत समोर आलेल्या निष्कर्षांवर काम करून कार्यक्रम अधिक परिणामकारक बनवण्याचा. ही सर्व उद्दिष्टे लक्षात घेऊन बीजेएसची टीम पुन्हा एकदा कामाला लागली आणि मूल्यांकनाचा कार्यक्रम तयार केला गेला, ज्याचे नाव होते बीजेएस स्कूल अॅसेसमेंट अँड अॅक्रेडिटेशन (बीजेएस एसए).

११. शालेय गुणवत्तेची नवी कसोटी

बीजेएस एसए :

बीजेएसचा नवा मूल्यांकन कार्यक्रम समजून घेण्यासाठी आधी त्यामागचे तत्त्वज्ञान समजून घेणे आवश्यक आहे. गुणवत्ता ही एक सकारात्मक संकल्पना असून, अर्थपूर्ण गुंतवणूक आणि योग्य रचनेद्वारे ती साध्य करता येते. नियोजन, अंमलबजावणी, परीक्षण आणि निर्णय या व्यवस्थेच्या माध्यमातून प्रक्रिया, उत्पादने आणि सेवा या घटकांमध्ये ग्राहक केंद्रित दृष्टिकोन ठेवून सातत्याने सुधारणा करत राहणे हे गुणवत्तेच्या प्रवासाचे व्यवच्छेदक लक्षण समजले जाते. गुणवत्ता हा प्रागतिक घटक असून, प्रमाणाच्या शिडीनुसार, तो एका पायरीवरून दुसऱ्या पायरीवर जात असतो.

बीजेएसचा मूल्यांकन कार्यक्रम वरील तत्त्वज्ञानाच्या पायावर उभा राहिला आहे. यामध्ये वर्ल्ड डिकलरेशन ऑन एज्युकेशन फॉर ऑल, शिक्षण हक्क कायदा, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, सर्व शिक्षा अभियान, सीबीएसईचे उपविधी, सीसीई, शैक्षणिक मानसशास्त्र, इंटरनॅशनल वर्क ग्रुप अॅग्रीमेंट (शिक्षण क्षेत्रातील

आयएसओ १००१:२००० सर्टिफिकेशनची मार्गदर्शक तत्त्वे), गुणवत्ता व्यवस्थापनाची तत्त्वे आदी गोष्टींचा साकल्याने विचार केला गेला आहे.

बीजेएस एसएएमध्ये शालेय व्यवस्थेची आराखडा आणि प्रक्रिया अशा दोन भागांत विभागणी करून मूल्यांकनाची प्रक्रिया राबवली जाते.

आराखडा : या भागात खालील घटक आणि उपघटकांचा समावेश होतो.

- **पायाभूत सुविधा** - इमारत, आवार, फर्निचर, शैक्षणिक साहित्य, पाणी, सांडपाणी निचरा व्यवस्था आणि इतर मूलभूत सुविधा.
- **शैक्षणिक सुविधा** - ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, तंत्रज्ञान आणि सुरक्षा व्यवस्था.
- **मनुष्यबळ** - शिक्षक आणि शिक्षकेतर कर्मचारी.

प्रक्रिया : या भागात खालील घटक आणि उपघटकांचा समावेश होतो.

- **व्यवस्थापन** - प्रशासन.
- **शाळा** - प्रशासन आणि नेतृत्व.
- **वर्गखोल्या** - शिक्षण-ग्रहण (टीचिंग-लर्निंग) पद्धत.

आराखडा आणि प्रक्रिया हे दोन स्वतंत्र भाग असल्याने दोन्हींचे निकष वेगवेगळे आहेत. आराखड्यामध्ये शाळेतील भौतिक सुविधांचा विचार केला गेला आहे, तर प्रक्रियेमध्ये असलेले निकष शाळेच्या शैक्षणिक प्रगतीशी निगडित आहेत. याचा अर्थ शाळेची गुणवत्ता प्रामुख्याने भौतिक सुविधांपेक्षाही शैक्षणिक कामकाजावर अधिक अवलंबून आहे. केवळ चकाचक, देखण्या इमारती किंवा इतर सुविधांच्या जोरावर शाळेचा दर्जा उत्तम ठरत नाही. याचा अर्थ भौतिक सुविधा गरजेच्या नाहीत, असे नाही, तर शैक्षणिक

प्रगतीसाठी त्याचा किती प्रभावी वापर होतो हे महत्त्वाचे आहे. उदाहरणार्थ, शाळेला चांगले नेतृत्व असेल किंवा उत्तम शिक्षक असतील, तर तेथील सुविधा अधिक परिणामकारक पद्धतीने वापरल्या जातील.

तेव्हा प्रक्रियेवर भर द्यायचा असल्याने त्यातील प्रशासन, नेतृत्व आणि शिक्षण-ग्रहण पद्धत या बाबी मुख्य मूल्यांकन बाबी म्हणून निवडण्यात आल्या आहेत.

हे ठरवल्यानंतर प्रातिनिधिक निकष ठरवण्यासाठी काही मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित करण्यात आली.

- कामकाजातील वैशिष्ट्ये आणि जबाबदाऱ्या.
- गुणवत्तेवर परिणाम करणारे उपक्रम.
- सातत्यपूर्ण सुधारणेसाठी अंतर्गत नियंत्रणात असणारे घटक. वरील मार्गदर्शक तत्त्वांना अनेक आयाम असू शकतात. मात्र, त्यातील वस्तुनिष्ठ आणि निरीक्षणक्षम आयाम मूल्यांकनासाठी मानक म्हणून निवडले जाऊ शकतात. हे मानक मोजता येण्यासारखे आणि पडताळणी करण्याजोगे असतात.

मूल्यांकनाची पद्धत :

मूल्यांकनाची कोणती पद्धत वापरायची यावर आधारित बीजेएस एसएएची दोन स्वतंत्र प्रारूपे आहेत. दोन्ही प्रारूपांमध्ये मूल्यांकन करणारे तीन प्रवर्ग आहेत. त्यातील एक म्हणजे शाळेशी निगडित व्यक्ती, बीजेएसने प्रमाणित केलेले तज्ज्ञ आणि दुसऱ्या शाळेतील व्यक्ती (हा प्रवर्ग वैकल्पिक आहे. तो वापरायलाच हवा, असे नाही). पहिल्या प्रारूपामध्ये शाळेच्या बाजूच्या मूल्यांकनकर्त्यांना एक प्रश्नावली दिली जाते. त्यानुसार, ते शाळेतील भौतिक सुविधा आणि शैक्षणिक प्रगती या दोन्ही भागांचे स्वयंमूल्यांकन करतात. हे मूल्यांकन झाल्यानंतर बीजेएसने

प्रमाणित केलेले तज्ज्ञ उपलब्ध माहिती, शाळेतील सर्व घटकांशी संवाद आणि वैयक्तिक निरीक्षणे यावर आधारित स्वतंत्र मूल्यांकन करतात. दुसऱ्या प्रकारच्या प्रारूपामध्ये स्वयंमूल्यांकनाचा भाग म्हणून शाळेशी संबंधित घटक एखाद्या अपेक्षित उपक्रमाचे मूल्यमापन दिलेल्या निकषांत बसवून करतात, तर बीजेएसचे तज्ज्ञ हेच मूल्यमापन प्रत्यक्ष उपक्रम पाहून ० ते ४ च्या मोजपट्टीवर गुण देऊन करतात.

शिक्षण हक्क कायद्याने ठरवून दिलेल्या निकषांचे पालन शाळा करते का, याचेही या दोन्ही प्रारूपांमध्ये परीक्षण होते. त्याचप्रमाणे दोन्ही प्रारूपांमध्ये शाळेशी संबंधित घटक या मूल्यांकनाबाबत किती समाधानी आहेत, याची पाहणी केली जाते. त्यासाठी या घटकांना एक विस्तृत प्रश्नावली दिली जाते. स्वयंमूल्यांकन आणि तज्ज्ञांद्वारे मूल्यांकन झाल्यावर मिळालेल्या सर्व माहितीचे विश्लेषण केले जाते आणि सध्या गुणवत्तेची पातळी काय आहे, कोणत्या बाबींमध्ये सुधारणा आवश्यक आहेत, त्यात प्राधान्य कशाला हवे या गोष्टी सांगितल्या जातात. त्याचप्रमाणे दोषदर्शनावर न थांबता सुधारणा कशा करता येतील, याचा कृती आराखडाही सुचवला जातो.

बीजेएस एसएएचे अहवाल :

बीजेएस एसएए या मूल्यांकन पद्धतीमध्ये त्रिस्तरीय अहवाल तयार केले जातात. हे अहवाल कोणत्या घटकांना कसे उपयोगी पडतात, ते थोडक्यात पाहू.

शाळांसाठी अहवाल : या अहवालामध्ये शाळेची प्रशासन, नेतृत्व आणि शिक्षण-ग्रहण पद्धती या प्रक्रियांमधील एकूण कामगिरीचे व्यापक चित्र रेखाटले जाते. शाळेत उपलब्ध असलेल्या पायाभूत सुविधांच्या आधारे तिचे पाचपैकी एका वर्गात वर्गीकरण केले जाते. सुधारणेसाठी काय आवश्यक आहे, हेही यात अधोरेखित

केले जाते. त्याचप्रमाणे मघाशी म्हटल्याप्रमाणे दोषदर्शनावर न थांबता सुधारणा करण्यासाठी काय पावले उचलली जायला हवीत, याबाबत संस्थाचालक, व्यवस्थापन, मुख्याध्यापक, शिक्षक अशा सर्व पातळ्यांवर सूचना दिल्या जातात. या सूचना अशाच असतात, ज्यांची अंमलबजावणी कोणत्याही सरकारी आदेशाशिवाय शाळेच्या पातळीवरच केली जाऊ शकते.

जिल्हा किंवा गटस्तरीय अहवाल : हा अहवाल जिल्हा शिक्षणाधिकारी, गट शिक्षणाधिकारी, शिक्षण मंडळ अशा स्तरांवरील अधिकार्यांसाठी असतो. यामध्ये संपूर्ण जिल्ह्यातील शाळांची कामगिरी कशी आहे, त्याचे चित्र असते. यामध्येही कोठे सुधारणा आवश्यक आहेत, याची माहिती असते. ज्या आधारे निधी कोठे घ्यायला हवा, शिक्षक प्रशिक्षण कोठे गरजेचे आहे आदी बाबींवर निर्णय घेता येईल, अशा काही उपाययोजना या अहवालात सुचवल्या जातात.

राज्यस्तरीय अहवाल : राज्यस्तरीय अहवालामध्येही मूल्यांकनाच्या मूलभूत बाबी सारख्याच असतात. फक्त तेथे पूर्ण राज्याचे चित्र रेखाटले जाते. राज्य पातळीवरील संस्थांना निधी आणि विकास आराखडा तयार करणे शक्य व्हावे, अशा दृष्टीने केलेल्या सूचनांचा या अहवालात समावेश असतो.

बीजेएस एसएची वैशिष्ट्ये :

बीजेएस एसएची रचना आणि त्यामागचे तत्त्वज्ञान समजून घेताना मुळात बीजेएसने हा कार्यक्रम तयार करण्यामागचे कारण काय, हेही विस्ताराने समजून घ्यायला हवे. शाळांची गुणवत्तावाढ हा उद्देश ठेवून एज्युक्रिपची निर्मिती झाली आणि बीजेएस एसए हा त्याचाच पुढचा भाग होता, हे खरे असले, तरी बीजेएस एसएचा दृष्टिकोन अधिक व्यापक आहे. एज्युक्रिप तयार करताना तो थेट शाळांमध्ये राबवण्याची भूमिका होती, तर

बीजेएस एसएए तयार करताना त्यात संपूर्ण शालेय शिक्षण व्यवस्थेचे विविध कंगोरे लक्षात घेतले आहेत. म्हणजे शाळांच्या गुणवत्तावाढीपुरते मर्यादित न राहता आता पूर्ण व्यवस्थेमध्ये बदल करण्याची भूमिका बीजेएस एसएएची निर्मितीमागे आहे. म्हणूनच मूल्यांकनाचे अहवाल केवळ शालेय पातळीवर न राहता, ते जिल्हा आणि राज्य पातळीवरील यंत्रणांसाठी स्वतंत्रपणे तयार करण्याची व्यवस्था बीजेएस एसएएमध्ये करण्यात आली आहे. थोडक्यात, बीजेएस एसएएची रचना करताना, तो सरकारी व्यवस्थेमध्येही चपखल बसवता येऊ शकेल, अशा पद्धतीने करण्यात आली आहे.

या ठिकाणी साहजिकच कोणालाही प्रश्न पडेल, की मूल्यांकनाचे असे प्रयत्न सरकारी पातळीवर झाले किंवा होतच नाहीत का आणि झाले असतील, तर त्याचे नेमके परिणाम काय आहेत? बीजेएसने आपला कार्यक्रम तयार करण्यापूर्वी या बाबींचाही अभ्यास केला होता. या अभ्यासातून असे समोर आले, की आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शाळांच्या मूल्यांकनाचे अनेक प्रयत्न झाले असले, तरी भारतात मात्र याला म्हणावे तितके प्राधान्य दिले गेलेले नाही. धोरणकर्त्यांना मूल्यांकनाची व्यवस्था निर्माण करायची तर आहे, पण त्यामध्ये फारशी प्रगती झालेली नाही. ही प्रगती न होण्यामागे काही कारणे आहेत, ती अशी :

- शालेय शिक्षण हा राज्यांच्या अखत्यारितील विषय असल्याने त्यावर कोणत्याही केंद्रीय यंत्रणेचे नियंत्रण नाही. याउलट उच्चशिक्षणाच्या नियंत्रणासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोग (यूजीसी) ही केंद्रीय संस्था अस्तित्वात आहे. देशातील कॉलेजेस आणि विद्यापीठांचे मूल्यांकन करण्यासाठी नॅशनल अॅसेसमेंट अँड अॅक्रेडिटेशन कौन्सिलची (नॅक) स्थापना करण्यात आली आहे. नॅकने केलेल्या मूल्यांकनाच्या आधारे यूजीसी अनुदान देते. शालेय शिक्षणात अशी व्यवस्था नाही.

त्यासाठी शिक्षकांनाही प्रशिक्षण देणे गरजेचे होते. हे सर्व शिक्षक बीजेएसच्या पे रोलवर असणार होते. त्यांच्या प्रशिक्षणाचेही मॉड्युल तयार करण्यात आले. मुधा यांनी विचार केला, की फारतर एवढे प्रयत्न करूनही सरकार अभ्यासक्रम स्वीकारणार नाही, पण किमान मला प्रयोग केल्याचे समाधान तरी मिळेल. अखेर सर्व समस्यांचा विचार बाजूला ठेवत मूल्यवर्धन प्रत्यक्षात आले.

मूल्यवर्धनचा अभ्यासक्रम :

मूल्यवर्धनचा अभ्यासक्रम तयार करणे हे काही सहजसाध्य काम नव्हते. त्यासाठी एखाद्या पूर्णपणे त्याच कामासाठी वाहून घेईल, असा चमू तयार करणे आवश्यक होते. या चमूने भरपूर संशोधन करून हा अभ्यासक्रम तयार करणे अपेक्षित होते. त्यासाठी बीजेएसच्या मुख्यालयात शिक्षणतज्ज्ञांचा समावेश असलेल्या अशा एका चमूची रीतसर नेमणूक करण्यात आली. या चमूने पीस, मॉरल आणि व्हॅल्यू एज्युकेशन या संदर्भातील भरपूर माहिती गोळा केली. त्यासाठी देशभरात उपलब्ध असलेल्या साहित्याचा मागोवा घेतला गेला. या संदर्भात सरकारने, तसेच खासगी प्रकाशकांनी प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांचाही आढावा घेतला गेला. अभ्यासक्रमाच्या रचनेसाठी अनेक बैठका, ब्रेनस्टॉर्मिंग सत्रे घेण्यात आली. प्रत्येकाची भूमिका समजून घेण्यात आली.

हा अभ्यासक्रम तयार करण्यात मुळात गरज होती, ती मुलांपर्यंत मूल्यांबाबतीतील वैश्विक संदेश पोचण्याची. त्यासाठी तो धर्मनिरपेक्ष आणि सर्वसमावेशक असणे आवश्यक होते. मूल्यवर्धनचा हा सगळा खटाटोप राष्ट्र उभारणीच्या उद्देशाने करण्यात येत असल्याचे भान सुटू न देणे महत्त्वाचे होते.

बीजेएसने मूल्यवर्धनचा अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी एका स्वतंत्र चमूची नेमणूक केली होती, तरी त्याला निश्चित दिशा

- शालेय शिक्षण हा राज्य सरकारांच्या अखत्यारितील विषय असला, तरी राज्यांकडे मूल्यांकन व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी आवश्यक तज्ज्ञता आणि तांत्रिक ज्ञान उपलब्ध नाही. शाळांच्या तपासणीसाठी अजूनही इन्स्पेक्शन नावाचा जुना फंडाच सुरू आहे. यामध्ये जास्त भर पायाभूत सुविधा तपासण्यावरच असून, पर्यवेक्षक एखाद्या वर्गाला भेट देऊन त्यानुसार शाळेचे मूल्यमापन करतो. म्हणजेच शैक्षणिक प्रगतीचे मूल्यमापन व्यक्तिसापेक्ष आहे.
- या मर्यादांच्या जोडीला शाळांची मोठी संख्या आणि त्यामुळे पर्यवेक्षणासाठी वाढणारा खर्च आणि वेळ या मर्यादाही आहेतच. शाळांच्या मूल्यांकनासाठी क्वालिटि कौन्सिल ऑफ इंडियाचा एक विभाग म्हणून नॅशनल अॅक्रेडिटेशन बोर्ड फॉर एज्युकेशन अँड ट्रेनिंगची (नॅबेट) स्थापना करण्यात आली आहे. सप्टेंबर २००८ मध्ये नॅबेटने आपले शालेय मूल्यांकनाचे निकष नव्याने जारी केले. ही केंद्रीय स्तरावरील संस्था असली, तरी पुन्हा शालेय शिक्षण राज्यांच्या अखत्यारितील विषय असल्याने फारच थोड्या राज्यांनी नॅबेटकडून शाळांचे मूल्यांकन करून घेतले. आतापर्यंत देशातील केवळ २५ शाळांचे नॅबेटने मूल्यांकन केले.

मूल्यांकन केलेल्या शाळांची संख्या केवळ २५ असण्याचे कारण मघाशी नमूद केलेल्या मर्यादा हेच आहे. उदाहरणच घ्यायचे, तर नॅबेटचे मूल्यांकनाचे शुल्क ५०० किंवा त्याहून कमी विद्यार्थ्यांच्या शाळेसाठी वार्षिक १.२ लाख रुपये, तर ५००० पर्यंत विद्यार्थी असलेल्या शाळांसाठी वार्षिक २.६५ लाख रुपये इतके आहे. यामध्ये तज्ज्ञ सल्लागाराचे शुल्क धरलेले नाही, जो नेमणे नॅबेटच्या मूल्यांकनासाठी पूर्वअट आहे. एवढा खर्च करून नॅबेटचे मूल्यांकन ४ वर्षेच ग्राह्य धरले जाते. म्हणजे

त्यानंतर पुनर्मूल्यांकनाची प्रक्रिया करणे गरजेचे आहे. आता देशभरात सुमारे १३ लाख शाळा असून, त्यातील ८० टक्क्यांहून अधिक सरकारी किंवा सरकारी अनुदानित आहेत. त्यामुळे त्यांना हा खर्च परवडणारा नाही.

अनुभवाची शिदोरी : बीजेएसने आपला मूल्यांकन तयार करताना या सर्व मर्यादांवर मात करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळेच या मूल्यांकन प्रक्रियेत वेळेची पद्धतशीर आखणी, तांत्रिक कुशलता आणि मौलिक तज्ज्ञ सल्ला या गुणवैशिष्ट्यांचा समावेश केला गेला आहे. बीजेएसने एज्युकिपच्या माध्यमातून ६ वर्षांत देशभरातील ४००० हून अधिक शाळांचे मूल्यांकन केले असल्याने मूल्यांकनाचा अनुभव गाठीशी असणे, हे मोठे पाठबळ या कार्यक्रमाच्या निर्मितीमागे आहे.

तज्ज्ञ मनुष्यबळ : आधी म्हटल्याप्रमाणे एज्युकिपचा व्यापक फेरआढावा घेऊनच बीजेएस एसएएची निर्मिती झाली. त्यामुळे आधीच्या कार्यक्रमापेक्षा अधिक उत्तम करण्याचा प्रयत्न यामध्ये झाला आहे. यासाठी लागणारे मनुष्यबळही बीजेएसने उभे केले. यामध्ये शालेय शिक्षण व्यवस्थेशी संबंधित अनुभवी आणि तज्ज्ञांचा समावेश होता. माजी शिक्षण संचालक, क्वालिटी मॅनेजमेंट तज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, संशोधक आदी मान्यवर बीजेएस एसएएच्या निर्मितीप्रक्रियेत सहभागी होते. याशिवाय बीजेएसने शिक्षणतज्ज्ञांची राष्ट्रीय पातळीवर एक समिती नेमली आहे, ज्यात एनसीईआरटी आणि एनयूईपीएसआरच्या संस्थांतील शिक्षणतज्ज्ञ आणि संख्याशास्त्रातील तज्ज्ञांचा समावेश आहे. ही समिती प्रत्येक टप्प्यावर बीजेएस एसएएच्या रचनेचा आढावा घेते. प्रायोगिक स्तरावर बीजेएस एसएएची अंमलबजावणी गोवा, महाराष्ट्र आणि गुजरातमधील वेगवेगळ्या बोर्डांशी संलग्न काही निवडक शाळांत केली गेली आहे.

बीजेएस एसएची अंमलबजावणी :

बीजेएस एसएचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे हा मूल्यांकन कार्यक्रम तीन पद्धतींनी राबवता येतो. शाळांना प्रत्येक वेळी पूर्ण कार्यक्रम राबवणे शक्य होत नाही. अशा वेळी तो काही भागांत राबवणे शक्य व्हावे, यासाठी हे तीन पर्याय तयार करण्यात आले आहेत.

पूर्ण कार्यक्रम राबवणे : बीजेएस एसएची दोन प्रारूपे राबवता येतात, हे आपण मागे बघितलेच आहे. यामध्ये विविध निकषांवर शाळेतील पायाभूत सुविधा आणि शैक्षणिक प्रगतीचे मूल्यांकन केले जाते. त्याचे त्रिस्तरीय मूल्यांकन अहवाल शालेय, जिल्हा आणि राज्य या तीन पातळ्यांवरील घटकांसाठी तयार केले जातात. यामुळे शालेय पातळीवर सुधारणा करता येतातच, पण जोडीने धोरणात्मक निर्णय घेणेही सोपे जाते.

कार्यक्रमात बदल करून राबवणे : राज्य किंवा जिल्हा पातळीवर निर्णयप्रक्रियेत समाविष्ट असणाऱ्या घटकांचे त्यांच्या कार्यक्षेत्रात असलेल्या शाळांच्या गुणवत्तावाढीसंदर्भात काही वेगळे दृष्टिकोन असू शकतात. त्यांना बीजेएस एसएचा संपूर्ण कार्यक्रम राबवणे कदाचित त्या दृष्टिकोनात बसणारे नसू शकते. अशा वेळी बीजेएस एसए त्या दृष्टिकोनाला पूरक ठरेल, अशा पद्धतीने राबवता येणे शक्य आहे. त्यासाठी खालील बाबींचा अभ्यास करून बीजेएस आपल्या एसए कार्यक्रमात त्यानुसार सुधारणा करून देऊ शकते.

- दृष्टिकोनाच्या आवश्यकता समजून घेणे
- नेमक्या त्रुटींचे विश्लेषण
- सुधारित मूल्यांकन कार्यक्रमाचे संकल्प चित्र तयार करणे
- या संकल्पनांचा धोरणकर्त्यांनी आढावा घेणे
- त्यानुसार, कार्यक्रमातील अपेक्षित बदल निश्चित करणे

- फेरआढावा घेऊन कार्यक्रमांला अंतिम मान्यता मिळवणे या पद्धतीचे वैशिष्ट्य असे, की केवळ दोन महिन्यांच्या कालावधीत बीजेएस एसएएचे निर्णयप्रक्रियेतील घटकांना अपेक्षित सुधारित स्वरूप तयार केले जाऊ शकते आणि त्याची तातडीने अंमलबजावणीही सुरू करता येते.

संपूर्णपणे नवा कार्यक्रम तयार करणे : एखाद्या धोरणकर्त्याला आहे त्यापेक्षा संपूर्णपणे नवा कार्यक्रम तयार करावा, असे वाटत असेल, तर त्याची ती गरजही बीजेएस भागवू शकते. थोडक्यात, बीजेएस एसएएवजी संपूर्णपणे वेगळा कार्यक्रम तयार करून तोही राबवला जाऊ शकतो. अर्थात, पुन्हा नव्याने कार्यक्रमाची रचना करण्यासाठी लागणारा कालावधी मोठा असू शकतो.

या तिन्ही पद्धतींसाठी बीजेएस काय प्रकारचे सहकार्य करू शकते, याचाही विचार केला गेला आहे.

- भागीदारीच्या उपलब्ध तीन पद्धतींपैकी जी पद्धत वापरायची असेल, त्यानुसार मूल्यांकनाचा आराखडा बीजेएसतर्फे दिला जातो. त्या जोडीने अंमलबजावणीची कार्यपद्धती आणि मूल्यांकन साधनेही पुरवली जातात.

- मूल्यांकनाच्या पद्धतीमध्ये विविध निकषांवर शाळांचे मूल्यमापन करण्यात येते. या निकषांचे महत्त्व शाळेच्या संपूर्ण व्यवस्थेत वेगळे आहे. या निकषांवर केलेले मूल्यांकन श्रेणींच्या स्वरूपात मांडण्यासाठी काही आकडेमोड करण्याची गरज असते. त्यासाठी आवश्यक सॉफ्टवेअरही बीजेएसतर्फे दिले जाते. याचे वैशिष्ट्य असे, की वरील तीनपैकी कोणत्याही प्रकारची भागीदारी करून शाळांनी मूल्यमापन केले, तरी त्यासाठी हे सॉफ्टवेअर लागू होऊ शकते.

- मूल्यांकनाचे अहवाल स्वरूपात डॉक्युमेंटेशन करणेही गरजेचे असते. असे डॉक्युमेंटेशन करण्याचे कौशल्यही बीजेएसकडे

असल्याने चांगल्या स्वरूपातील संपादित अहवाल तयार होतात. धोरणकर्त्यांना केलेल्या मूल्यांकनाबाबत नेमकी कल्पना घेण्यासाठी हे अहवाल उपयोगी ठरतात.

टेस्टिंग टाइम :

बीजेएस एसएची निर्मिती केल्यावर हा कार्यक्रम काही शाळांमध्ये प्रायोगिक स्तरावर राबवला जात असल्याचा उल्लेख आधी केलाच आहे. पण या कार्यक्रमाला मिळालेली एक महत्त्वाची शाबासकीची थाप आणि त्यामुळे या कार्यक्रमाच्या संशोधनसिद्धतेवर झालेले शिक्यामोर्तब याबाबत येथे उल्लेख करायलाच हवा.

गुजरातमध्ये नर्मदा आणि भरूच या दोन जिल्ह्यांत एज्युकिपची अंमलबजावणी झाली, हे याआधी नमूद केलेलेच आहे. याच दरम्यान बीजेएस एसएची निर्मिती होत होती. योगायोगाने एज्युकिपच्या अंमलबजावणीनंतर काही काळातच गुजरात सरकारने शाळांच्या गुणवत्तेत वाढ करण्यासाठी काही आमूलाग्र पावले उचलण्याचे ठरवले. त्यासाठी शाळांचे मूल्यांकन करण्यासाठी पावले उचलली गेली. या प्रक्रियेसाठी थेट जाहिरात देऊन खासगी संस्थांकडून मूल्यांकनाबाबतचे प्रस्ताव मागविण्यात आले, ज्याचा उल्लेख एज्युकिपच्या प्रकरणात केला आहे. हे प्रस्ताव मुख्यतः खालील कारणांसाठी मागवले गेले.

- गुजरात स्टेट क्वालिटी अॅसेसमेंट अँड अॅक्रेडिटेशनसाठी (जीएसक्यूएसी) गुणवत्ता आणि मूल्यांकन पद्धती विकसित करणे.

- या मूल्यांकन पद्धतीनुसार शाळांचे मूल्यांकन करताना नियोजन आणि देखरेखीसाठी जीएसक्यूएसीला मार्गदर्शन करणे.

हे प्रस्ताव मागवणे, त्यांची छाननी आणि निवडीसाठीचे निकष हे सर्व ठरवण्याचे काम केपीएमजी या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील

नावाजलेल्या सल्लागार संस्थेला देण्यात आले होते.

प्रस्ताव देणाऱ्या सर्व संस्थांना निवडप्रक्रियेच्या मोठ्या दिव्यातून पुढे जायचे होते. यामध्ये मुळात पात्रतेचे निकष पूर्ण करायचे आणि त्यातून तावून सुलारखून निघाल्यानंतर तांत्रिक कसोट्यांवर चाचणी होणार होती.

खालील मुद्द्यांवर प्रस्ताव देणाऱ्यांना सादरीकरण करायचे होते.

- कामाच्या व्याप्तीची समज
- दृष्टिकोन आणि कार्यपद्धती
- मनुष्यबळ व्यवस्थापन
- प्रकल्प आराखडा आणि कालावधी

या सर्व प्रक्रियेत बीजेएसने भाग घ्यायचे ठरवले आणि या सर्व प्रक्रियेनंतर ज्या सात संस्थांची अंतिम फेरीसाठी निवड झाली, त्यात एक बीजेएस होती. विशेष म्हणजे या सात संस्थांमध्ये सर्वांत जास्त गुण हे बीजेएसच्या एसए कार्यक्रमाला मिळाले. या प्रक्रियेत दुसऱ्या क्रमांकावर राहिलेली संस्था आणि पहिल्या क्रमांकावरील बीजेएस यांच्यात फार मोठे अंतर होते. (तक्ता देणे)

या प्रक्रियेत पहिल्या क्रमांकावर राहूनही बीजेएसने हे काम स्वीकारले नाही. अर्थात, त्याला कारणेही तशीच होती. गुजरात सरकारने त्यात अशी अट घातली होती, की निवड झालेल्या संस्थेला त्यांचा मूल्यांकन कार्यक्रम इतर राज्यांत राबवायचा असेल, तर त्यासाठी गुजरात सरकारची परवानगी घेणे आवश्यक राहिल. अशी परवानगी मिळाल्यानंतर दुसऱ्या राज्यात राबवलेल्या कार्यक्रमाची महसूल विभागणी करावी लागेल. मात्र, मुथा यांचा पहिल्यापासूनच दृष्टिकोन असा होता, की एज्युक्रिप असो वा बीजेएस एसए, त्याचा फायदा देशातील सर्व राज्यांना व्हायला हवा. शिवाय मूल्यांकनाच्या कार्यक्रमाची गरज देशातील सर्वच

शाळांना आहे. त्यामुळे एका राज्यापुरते सीमित राहून चालणार नाही. साहजिकच बीजेएसला गुजरात सरकारची अट मान्य होणे शक्य नव्हते. परिणामी, बीजेएस यातून बाहेर पडले. अर्थात, गुजरातमध्ये संधी मिळाली नसली, तरी इतर काही शाळांत प्रायोगिक स्तरावर बीजेएस एसाएग् राबवण्यासाठी प्रयत्न सुरू असून, त्याला लवकरच यश येईल.

१२. धडा चिंतनाचा

बीजेएसने म्हणजेच पर्यायाने शांतिलाल मुथा यांनी शिक्षण क्षेत्रात पूर्णपणे झोकून देऊन गेल्या दहा वर्षांत जे काम केले, ते अतिशय मूलगामी अशा स्वरूपाचे आहे. लातूर भूकंपातील मुलांसाठी सुरू केलेल्या वाघोलीतील शैक्षणिक पुनर्वसन प्रकल्पापासून शिक्षण क्षेत्राकडे त्यांचा ओढा वाढला आणि सन २००२ पासून ते यामध्ये पूर्णपणे उतरले, हे आपण पाहिलेच आहे. गेल्या दहा वर्षांच्या काळात मूल्यांकनाच्या संदर्भात जे काही काम केले, ते करण्यापूर्वी आणि करत असताना त्यामागे सुरू असलेले चिंतन हा खरेतर या कार्यक्रमांचा महत्त्वाचा गाभा आहे. शाळांची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी एज्युक्रिपची रचन करण्यात आली होती. वेगवेगळ्या ठिकाणी एज्युक्रिप राबवत असताना आलेले अनुभव आणि त्यानुसार त्यात करण्यात आलेले बदल हे व्यवस्थेचे सर्व आयाम लक्षात घेऊन करण्यात आले होते, हे महत्त्वाचे. कोणताही संशोधनसिद्ध कार्यक्रम सैद्धांतिक पातळीवर कितीही आदर्श वाटला, तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत तो लवचीक नसेल, तर अपेक्षित परिणाम साधला जात नाही, याचे भान मुथा यांनी ठेवले,

हे इथे आपण लक्षात घ्यायला हवे. हे सर्व भान व्यवस्थेच्या अभ्यासातून आणि नंतर त्याविषयी केलेल्या चिंतनातून आलेले आहे. एज्युक्रिप यशस्वी ठरले असले, तरी त्याचा कालावधी मर्यादित होता. काही ठिकाणी तीन वर्षे, तर काही ठिकाणी तो चार वर्षे राबवला गेला. मात्र, गुणवत्ता ही एक सातत्यपूर्ण प्रक्रिया आहे. गुणवत्ता मिळाली, की ती टिकवण्यासाठी प्रयत्न करणेही तितकेच महत्त्वाचे असते. बीजेएसने एज्युक्रिपनंतर नेमका हाच विचार घेऊन काम सुरू केले. एज्युक्रिप हा अर्थातच प्रयोग होता. त्यामुळे त्यातून आलेल्या निष्कर्षांवरून पुढे सुधारित कार्यक्रम तयार करणे याचे भान बीजेएसकडे होते.

आधी नमूद केल्याप्रमाणे, मुथा यांना एज्युक्रिपदरम्यान एका गोष्टीची जाणीव झाली होती, की एज्युक्रिपच्या पोतडीत असलेल्या कार्यक्रमांपैकी मूल्यांकन आणि शिक्षक प्रशिक्षण हे दोन कार्यक्रम असे आहेत, जे शाळेच्या गुणवत्तेशी प्रकर्षाने निगडित आहेत. त्यामुळे या दोन कार्यक्रमांची रचना देशातील सर्व शाळांमध्ये राबवता येईल, अशा पद्धतीने केली, तर चांगले निष्कर्ष हाती लागू शकतील. अर्थात, हे कार्यक्रम तयार करताना एज्युक्रिपप्रमाणे त्यांचा कालावधी ठरावीक ठेवायचा नाही, हेही मुथा यांनी जोखले होते.

१३. मूल्यांकन कार्यक्रम

मूल्यांकनाचा कार्यक्रम नॅकप्रमाणे दर चार ते पाच वर्षांनी शाळांचे मूल्यांकन करेल, अशा पद्धतीने तयार करावयाचा असे ठरवूनच त्याप्रमाणे बीजेएस एसएएची रचना करण्यात आली. मुथा यांचा यामागचा विचार अतिशय योजनाबद्ध आहे. त्यांच्या मते, पैसा आणि वेळ या दोन गोष्टी लक्षात घेता, प्रत्येक राज्यातील १० टक्के प्रातिनिधिक शाळांतच हा कार्यक्रम राबवला, तरी त्यातून आलेले निष्कर्ष सर्व राज्याला लागू पडतील, अशी बीजेएस एसएएची रचना आहे. अर्थात, हे १० टक्के सॅंपल निवडताना त्यामध्ये खासगी, अनुदानित, सरकारी असे सर्व मिश्रण असले पाहिजे. बीजेएस एसएएमध्ये शाळा, जिल्हा आणि राज्य असे त्रिस्तरीय अहवाल तयार करण्याची पद्धति विकसित करण्यात आली असल्याने संपूर्ण राज्यातील चित्र या १० टक्के सॅंपलद्वारे उभे राहू शकेल आणि त्यावरून धोरणकर्त्यांना धोरणे ठरवता येतील. खासगी संस्थेने तयार केलेला कार्यक्रम गुणवत्ता सुधारणेसाठी सरकारी व्यवस्थेत एकरूप करणे अशा उद्देशाने मुथा यांचा शिक्षणातील प्रवास सुरू झाला होता. तो हेतू बीजेएस

एसएएमध्ये आता पूर्णपणे साध्य होऊ शकतो.

मूल्यांकन कार्यक्रम सरकारी व्यवस्थेमध्ये कसा एकरूप होऊ शकतो, याची कल्पना आणि नियोजनही मुथा यांच्याकडे तयार आहे. वर नमूद केल्याप्रमाणे बीजेएस एसए केवळ १० टक्के शाळांत राबवला, तरी त्याच्या आधारे सर्व शाळांचे मूल्यमापन करणे शक्य आहे. या आधारे शैक्षणिक गुणवत्ता सुधार कार्यक्रम तयार करता येणे शक्य आहे. बीजेएस एसए कार्यक्रम राज्य सरकारांना विनामूल्य देण्यास बीजेएस तयार आहे. या कार्यक्रमाचे सादरीकरण, त्यामागची भूमिका, तत्त्वज्ञान हे सर्व अधिकाऱ्यांना समजावून सांगण्यात येईल. एखाद्या राज्य सरकारने हा कार्यक्रम राबवण्याचे ठरवले, तर त्यांना किमान ७ ते १० टक्के शाळांचे मूल्यांकन तीन वर्षांत करणे बंधनकारक करण्यात येईल. अशा प्रकारे हा कार्यक्रम राज्य सरकारांना राबवता येईल.

१४. शिक्षक प्रशिक्षणची गरज

शाळेच्या गुणवत्तेसाठी मूल्यांकनाच्या जोडीने उपयुक्त ठरणारा दुसरा महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे, शिक्षक प्रशिक्षण. त्याबाबतही मुथा यांनी केलेले चिंतन अतिशय मूलगामी आहे. मूल्यांकनामुळे क्षमता आणि मर्यादांची जाणीव होते आणि त्यावर काम करण्यासाठी आणि त्रुटींवर मात करण्यासाठी एक कृती आराखडाही तयार केला जाऊ शकतो. मात्र, हा कृती आराखडा राबवण्याची जबाबदारी शिक्षण खात्यातील अधिकारी, मुख्याध्यापक आणि शिक्षक या तीन घटकांवर असते. त्यामुळे हे तीन घटक सक्षम नसतील, तर कृती आराखड्याची अंमलबजावणी प्रभावी होऊ शकणार नाही. या तीन घटकांतील सर्वांत महत्त्वाचा घटक हा शिक्षक आहे. मुख्याध्यापक हाही मूळचा शिक्षकच असतो. त्यामुळे तोही या घटकाचाच एक भाग आहे. शिक्षणातील मूलभूत घटक असलेल्या विद्यार्थ्यांशी आणि काही प्रमाणात त्याच्या पालकांशी शिक्षकाचाच संबंध अधिक येतो. थोडक्यात, विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढवायची हे अंतिम ध्येय असेल, तर त्यासाठी तसा शिक्षक घडवायला हवा. त्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षण हाही गुणवत्तावाढीमध्ये महत्त्वाची भूमिका असलेला

कार्यक्रम आहे, हे मुथा यांना गेल्या दहा वर्षांच्या अनुभवांतून लक्षात आले. एखादा तरुण, शिक्षक का होतो, त्याची पार्श्वभूमी काय असते, तो खरेच शिकवायची तळमळ म्हणून शिक्षक होतो, की रोजगाराचे अन्य साधन उपलब्ध नाही म्हणून होतो, अशा अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह मुथा यांनी या गेल्या दहा वर्षांत केला. त्या वेळी त्यांच्या लक्षात आले, की कोणत्याही उद्योगात किंवा अगदी सरकारी व्यवस्थेतील आयएएस अधिकाऱ्यांना सेवेत रुजू होण्यापूर्वी इंडक्शन ट्रेनिंग दिले जाते, पण शिक्षणासारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रात येणाऱ्या शिक्षकाला मात्र ते दिले जात नाही. खासगी शाळांमध्ये काही ठिकाणी अशी व्यवस्था असू शकेल. मात्र, सरकारी आणि अनुदानित शाळांमध्ये ही सोय नाही. त्यामुळे शिक्षकही नावीन्यपूर्ण गोष्टींचा वापर करून शिकवताना दिसत नाहीत. परिणामी, गुणवत्ता लांबच राहते. दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे इन-सर्व्हिस ट्रेनिंगची व्यवस्था तर आहे, पण प्रत्यक्षात ते घेणाऱ्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. एकदा का एखादा शिक्षक सेवेत कायम झाला, की त्याने काही अक्षम्य गुन्हा केला तरच त्याची नोकरी जाऊ शकते, याची त्याला खात्री असते. त्यामुळे जसजसे वय वाढत जाते, तसतशी त्याची नवे काही शिकण्याची ऊर्मीही संपते आणि नवे शिकले नाही, तरी नोकरी टिकते ही खात्री असल्याने तो आपण होऊन काही नवे शिकण्याचा प्रयत्नही करत नाही. अशा स्थितीत शिक्षक गुणवत्ता वाढवणार कशी. मुथा यांना हा दृष्टिकोन एज्युक्रिपच्या शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमादरम्यान प्रकर्षाने जाणवला होता. अंदमान, गोवा आणि नवोदय विद्यालयांत एज्युक्रिप राबवताना शिक्षक प्रशिक्षण हा त्यातील एक भाग होता, हे आपण पाहिलेच आहे. या कार्यक्रमाद्वारे काही हजार शिक्षकांचे प्रशिक्षण बीजेएसच्या माध्यमातून झाले. त्या वेळी प्रशिक्षणासाठी येणारे शिक्षक हे प्रशिक्षण सक्तीचे असल्याने येत होते. मात्र, प्रत्येकाचा उत्साह तेवढाच

असायचा असे नाही. विशेषतः वरिष्ठ शिक्षक याबाबत उदासीन असायचे. याचा परिणाम असा व्हायचा, की या वरिष्ठ शिक्षकांमुळे नव्या शिक्षकांचा उत्साहही मावळायचा. ही सर्व परिस्थिती पाहून मुथा यांनी ठरवले, की आता जेव्हा आपण शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करू, तेव्हा तो विशेष करून नव्याने शिक्षण क्षेत्रात येणाऱ्या शिक्षकांसाठी असायला हवा. तरुण वयातील ऊर्मी आणि नव्या गोष्टी जाणून घ्यायची जिज्ञासा यामुळे त्यांच्यामध्ये आपण अपेक्षित बदल करू शकू, असा विश्वास त्यांना वाटला. हे एकप्रकारचे इंडक्शन ट्रेनिंग असेल, असे त्यांनी ठरवले. त्यानुसार, २००८-०९ मध्ये काही मॉड्युल्स तयार करण्यात आली. प्रशिक्षणाच्या कालावधीत शिक्षकांना कंटाळा येऊ नये या उद्देशाने ही मॉड्युल्स संवादी स्वरूपाची करण्यात आली. सर्व मॉड्युल्सचा मिळून एक ६० दिवसांचा प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार झाला. गेल्या चार वर्षांत वेगवेगळ्या बॅचेसमधून ५०० शिक्षकांना प्रशिक्षित केले गेले. त्यांना केवळ प्रशिक्षित करून सोडून दिले, असे झाले नाही, तर हे शिक्षक विविध सरकारी शाळांमध्ये शिकवत असून, त्यांच्या कामाचे मूल्यांकन व्हावे, अशीही व्यवस्था करण्यात आली आहे. त्यानुसार, काही त्रुटी असतील, तर त्यावर मात कशी करायची, याचीही माहिती त्यांना दिली जाते.

या दरम्यान मुथा यांनी आणखी एक प्रयोग केला. शिक्षकांना इंडक्शन ट्रेनिंग देण्याचा कार्यक्रम तर त्यांनी तयार केला, पण प्रत्यक्ष काम करताना आणखी काही प्रशिक्षण द्यायचे असेल, तर काय करावे, असा विचार त्यांच्या मनात घोळत होता. आदर्श शिक्षक कसा असावा, त्याच्यामध्ये त्यासाठी कोणत्या क्षमता विकसित केल्या पाहिजेत, याचे चित्र त्यांनी रेखाटले होतेच आणि त्यानुसार, नव्याने शिक्षण क्षेत्रात येणाऱ्या शिक्षकांसाठीचे ट्रेनिंग मॉड्युलही तयार केले. आता जे शिक्षक प्रत्यक्ष काम करताहेत,

अशांमध्ये हा बदल घडवण्यासाठी काही प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करता येईल का, असा विचार ते करत होते. त्यासाठी त्यांनी एक जाहिरात दिली आणि त्यांना अपेक्षित अशा शिक्षक प्रशिक्षणाचा आराखडा देऊन त्यानुसार, मॉड्युल बनवू शकणाऱ्या संस्थांचे प्रस्ताव मागवले. आलेल्या प्रस्तावांमधून काही प्रस्ताव अंतिम केले गेले. त्यांना सादरीकरणासाठी वेळ दिला गेला. त्यातून काही संस्थांशी शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करण्याचे करार करण्यात आले. नंतर या संस्थांना बीजेएसला अपेक्षित असलेले मॉड्युल काय आहे, याची माहिती दिली. त्यानुसार, त्यांच्या मॉड्युलमध्ये आवश्यक ते बदल केले गेले. हे मॉड्युल बीजेएसच्या २५ मास्टर ट्रेनरना दोन दिवसांत शिकवायचे. त्यांनी दोन दिवस मॉक सेशनस करून पाचव्या दिवशी थेट शिक्षकांना जाऊन शिकवायचे अशी योजना आखण्यात आली. थोडक्यात, एक मॉड्युल साधारण आठवडाभरात शिकवून होईल, अशी आखणी केली गेली. मुथा सांगतात, या प्रक्रियेत ज्ञानप्रबोधिनीने तयार केलेले मॉड्युल सर्वोत्कृष्ट होते. त्यांना ४० मॉड्युल्स बनवायला सांगितली गेली. त्यातील २५ तयार असून, उरलेली १५ लवकरच तयार होतील. पुढील दहा वर्षांत अशी आणखी ४० मॉड्युल्स तयार करून घेऊन ती राज्य सरकारांना देण्याचा प्रस्ताव बीजेएसतर्फे मांडण्यात येणार आहे.

शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सरकारी व्यवस्थेत राबवायचा असेल, तर मूल्यांकनाच्या कार्यक्रमाप्रमाणेच राज्य सरकारांना प्रस्ताव दिले जातील. त्यांच्या सूचनांनुसार, त्यांना काही बदल करायचे असतील, तर तेही त्यात करण्यात येतील. मात्र, राज्य सरकारने नवीन शिक्षक भरती करताना बीजेएसचा शिक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रम करणे बंधनकारक करावे, अशी अट त्यात राहिल. या कार्यक्रमाची थर्ड पार्टी असेसमेंट झालेली असल्याने त्याच्या चांगल्या परिणामांबाबत बीजेएस आशावादी असल्याचे मुथा यांचे म्हणणे आहे. इंडक्शन ट्रेनिंग, इन-सर्व्हिस ट्रेनिंग आणि नंतर मुख्याध्यापकांचे

फक्त दहा लाख शाळांसाठी

सक्षमीकरण अशा पायऱ्यांद्वारे शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमात अधिकाधिक भर पडेल आणि पर्यायाने त्याचा फायदा सरकारी व्यवस्थेतील शाळांनाच होईल. या सर्व कामासाठी साधने निर्माण करत राहणे, हेच आता मुथा यांचे मुख्य काम झाले आहे.

★ ★ ★

१५. मूल्यवर्धन

शाळांच्या गुणवत्तावाढीसाठी मूल्यांकनाचे एज्युकिप आणि बीजेएस एसए यांसारखे संशोधनसिद्ध कार्यक्रम तयार केल्यानंतरही गुणवत्तावाढीसाठी ते परिपूर्ण आहेत, असे मुथा यांना वाटत नव्हते. शिक्षण क्षेत्रावर आणि त्यातील घटकांवर बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचाही परिणाम होत असतो आणि गेल्या काही वर्षांत तर जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत इतके झपाट्याने बदल होत आहेत, की या बदलांनी शिक्षणासारख्या क्षेत्रावर परिणाम केला नाही, तरच नवल. तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीने जीवनाच्या सर्वच अंगांना व्यापून टाकले आहे. या क्रांतीच्या माध्यमातून झालेला माहितीचा स्फोट तर महाभयानक आहे. जगाच्या या कोपऱ्यातील घडामोड त्या कोपऱ्यात काही क्षणांत पोचते, हा या तंत्रज्ञानाचा अनोखा आविष्कार आपण पाहतोच आहोत, पण त्याच जोडीने या तंत्रज्ञानाने आपल्याबरोबर काही दुष्परिणामही आणले आहेत. केबल आणि डिश टीव्ही क्रांतीने दूरचित्रवाणी वाहिन्यांची संख्या वाढली, पण त्यावरून प्रसारित होणारे कार्यक्रम नेहमीच अभिरुचीसंपन्न असतात, असे नाही. तंत्रज्ञान वापरणे आपल्या हातात आहे, असे म्हटले, तरी ज्या काही दोन-पाच टक्के वार्डेट गोष्टी या माध्यमांतून वेगाने येत आहेत, त्या

रोखण्याचे बळ या हातात नाही, हेही तितकेच खरे. आपला देश संस्कारांचा देश म्हणून ओळखला जातो, पण डिजिटल क्रांतीच्या आजच्या काळात या संस्कारांचे, मूल्यांचे अर्थ व्यक्तिसापेक्ष होत आहेत. नेमक्या अशाच वेळी गुन्हेगारी स्वरूपाच्या घटनाही वाढत आहेत, ज्याचे कारण या नव्या माध्यमांतून रुजणाऱ्या नव्या मूल्य संस्कारांमध्येही आहे. आज आई-वडील दोघेही नोकरी करणारे असतात. एकत्र कुटुंबपद्धती लोप पावली असल्याने आई-वडलांच्या अनुपस्थितीत मुलांना आजी-आजोबांकडून मिळणारा संस्कारही सुट्टीवर गेला आहे. अशा वेळी दूरचित्रवाणीच्या किंवा कॉम्प्युटरच्या पडद्यावरचे आभासी जगच मुलांना वास्तव वाटू लागले आहे. दृक्श्राव्य माध्यम हे सर्वांत जास्त परिणामकारक असते, असे म्हणतात. मात्र, त्याचा चांगला परिणाम करून घेता आला पाहिजे आणि तसा तो करून घेण्यासाठी तसे संस्कारही रुजायला हवेत. ते रुजत नाहीत, म्हणून तर अनेक जण टीव्हीच्या, इंटरनेटच्या आहारी गेलेले आपल्याला आढळतात. त्याचे व्यसन सोडवण्यासाठी व्यसनमुक्ती केंद्रांपर्यंत धाव घेतली जात आहे, इतके भीषण चित्रही समाजात काही ठिकाणी आहे.

मुथा या सर्व गोष्टींवर खूप गांभीर्याने विचार करत होते. मीडियाचा मुलांवर होणारा परिणाम यावर प्रसिद्ध झालेल्या शोधनिबंधांचे एकत्रीकरण त्यांनी केले आणि त्यांचा अभ्यासही केला. ज्या वयात खऱ्या अर्थाने संस्कार रुजतो, अशा शाळेत जाण्याच्या वयात आपण विद्यार्थ्यांना विविध विषयांच्या शिक्षणाच्या जोडीने ही संस्कारांची शिदोरी देतो आहोत का, असा प्रश्न मुथा यांना हा सर्व अभ्यास करताना पडला आणि त्यावर काही मूलभूत काम झाले आहे का, याचा शोध घेण्यास त्यांनी सुरुवात केली. शिक्षणतज्ज्ञ जे. पी. नाईक यांच्या संशोधनाचे वाचन करताना त्यांना एक रोचक बाब समोर आली. नाईक यांनी म्हटले होते, की ते शाळेत ज्या गोष्टी शिकले, त्यातील केवळ ५ टक्के गोष्टी त्यांना प्रत्यक्ष आयुष्यात

उपयोगी पडल्या. मुथा यांनी विचार केला, की दहावीपर्यंत सर्वांना इतिहास, भूगोल, विज्ञान, तंत्रज्ञान असे काही विषय सारखेच असतात. हेतू हा, की त्याची माहिती व्हावी. पण दहावीनंतर विद्यार्थी त्याला आवडणारी शाखा निवडतो. त्यामुळे एखाद्याने विज्ञान शाखेला प्रवेश घेतला, तर दहावीपर्यंत शिकलेल्या विज्ञानाचा त्याला फायदा होईल, पण इतर विषयांचा होईलच असे नाही. मूल्यशिक्षणाच्या बाबतीत मात्र असे होत नाही. रुजलेला संस्कार विद्यार्थी कोणत्याही शाखेला गेला, तरी कायमच राहतो. त्यामुळे संस्कारक्षम वयात मूल्यशिक्षणाचा तास असायला हवा, असे त्यांना वाटले.

नंतर त्यांच्या लक्षात आले, की मूल्यशिक्षणाचा तास शाळेत असावा, की नसावा, यावरून देशात अनेक चर्चा झडल्या आहेत आणि अजूनही झडतात. मात्र, त्याबाबत ठोस पावले उचलली गेल्याचे ज्ञात नाही. बीजेएसने आपल्या मूल्यांकन कार्यक्रमात पीस अँड मॉरल एज्युकेशन हा कार्यक्रमही आणला होता. दर आठवडा किंवा दोन आठवड्यांतून एकदा शाळेत असेंब्लीच्या माध्यमातून त्यावर एखादा पाठ घ्यायचा असे त्याचे स्वरूप होते. मात्र, ज्या शाळांत एज्युक्रिप राबवले गेले, तेथे याचा फारसा काही उपयोग झालेला आढळला नाही. मुळात मुले १२-१५ वर्षांची झाली, की त्यानंतर तुम्ही त्यांच्यामध्ये फार बदल करू शकत नाही. त्यामुळे संस्कार करायचे असतील, तर ते त्यांच्या फॉर्मेटिव्ह एजमध्ये म्हणजे पहिली ते चौथीच्या स्तरावर करायला हवेत आणि त्यासाठी आठवड्यातून एखादा तास पुरेसा नाही, हे मुथा यांच्या लक्षात आले.

सन २००९ मध्ये त्यांनी एक मोठा निर्णय घेतला. मूल्यशिक्षणासाठी पहिली ते दहावीसाठी एक स्वतंत्र अभ्यासक्रम तयार करायचा, असे त्यांनी ठरवले. याबाबत मुथा यांनी केलेले चिंतन विचार करायला लावणारे आहे. ते म्हणतात, पूर्वी आलेल्या अनुभवांवरून शिकून हा अभ्यासक्रम तयार करायचा हे डोक्यात पक्के होते. अभ्यासक्रम

तयार केल्यावर कदाचित तो कोणीही स्वीकारणार नाही, कदाचित तो करताना अनेक समस्या येतील, पण तरीसुद्धा हे काम केले पाहिजे, असे मात्र वाटत होते.

हा अभ्यासक्रम तयार करताना काय अडचणी येऊ शकतात, याची मुथा यांनी एक यादीच केली होती.

- संस्थेचे नाव भारतीय जैन संघटना असल्याने हे जैन धर्माचे काही लादण्याचा प्रयत्न नाही ना, असा विचार करून याला विरोधही होऊ शकेल.
- सरकार हा अभ्यासक्रम स्वीकारणारच नाही.
- जर स्वीकारला, तर सध्याच्या व्यवस्थेत रोज एक तासिका मिळेल का
- सरकारने स्वीकारला, तरी मुख्याध्यापक आणि शिक्षक तो मनापासून स्वीकारतील का
- अभ्यासक्रमातील मूल्यांबाबत वेगळे मतप्रवाह असू शकतील.
- हा अभ्यासक्रम देऊन फरक पडणारही नाही.
- या विषयाचे राजकारणही होऊ शकेल.
- एखाद्या खासगी संस्थेने तयार केलेला अभ्यासक्रम सरकारने स्वीकारला आहे, असे आतापर्यंत कधीही झालेले नाही.
- इतर संघटना किंवा संस्था आमचा सहभागही नोंदवा अशी मागणी करतील.
- सध्याच्या मार्कांच्या स्पर्धेत प्रत्येक इयत्तेला रोज एक तासिका देणे व्यवस्थेला व्यवहार्य वाटणारही नाही.

समस्यांची ही यादी वाचल्यावर एखाद्याने असे म्हटलेही असते, की कशाला या फंदात पडायचे. मुथा यांचे एक मन त्यांना तसेच सांगतही होते. मात्र, दुसरे मन असे सांगत होते, की प्रयोग करून बघायला काय हरकत आहे. शेवटी त्यांनी दुसऱ्या मनाचेच ऐकले आणि मूल्यशिक्षणासाठीचा मूल्यवर्धन हा अभ्यासक्रम तयार झाला. अर्थात, केवळ अभ्यासक्रम तयार करून भागणार नव्हते.

देण्यासाठी एका तज्ज्ञाची गरज होती. बीजेएसने त्यासाठी आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे तज्ज्ञ डॉ. एच. टी. डी. रोस्ट यांच्याशी संपर्क साधला. त्यांनी मूल्यवर्धनचा आराखडा तयार करण्याच्या कामी मदत करायची तयारी दर्शवली. डॉ. रोस्ट, मुथा, प्रफुल्ल पारख आणि पायम शोधी यांचा समावेश असलेली मूल्यवर्धन अभ्यासक्रम रचना आणि व्यवस्थापन समिती तयार करण्यात आली. या समितीने मूळ आराखडा ठरवायचा, असे ठरले. ही समिती फक्त २००९-१० या शैक्षणिक वर्षासाठीचा अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी मार्गदर्शन करणार होती. त्यानंतर अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करण्यासाठी ही समिती बरखास्त करून बीजेएसच्या अंतर्गत संघातील तज्ज्ञांची समिती नेमून त्यांना पुनर्रचनेचे काम करण्यास सांगण्यात आले.

मूल्यवर्धनच्या अभ्यासक्रमात मूळ भर आहे, तो मघाशी म्हटल्याप्रमाणे वैश्विक मूल्ये रुजवण्यावर. त्यासाठी अभ्यासक्रम तयार करताना पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य अशा दोन्ही संस्कृतीतील मूल्यांचा आढावा घेण्यात आला. आक्रमकता, असहिष्णुता, उद्दामपणा असे अवगुण कमी करण्यासाठी या मूल्यांचा उपयोग व्हायला हवा, हा यामागे हेतू होता. सध्याच्या अभ्यासक्रमातही दयाळूपणा, संयम, सहिष्णुता, सहकार्य, करुणा, समानता, शांती आदी मूल्यांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. एनसीईआरटीने स्वीकारलेल्या जीवन कौशल्यांसाठी आवश्यक मूल्यांचा समावेशही अभ्यासक्रमात करण्यात आला आहे. ही सर्व मूल्ये शिकवताना शिक्षकाला स्थानिक परिस्थिती लक्षात घेऊन अतिशय संवेदनशीलतेने ते मूल्य रुजवण्याचे भान ठेवावे लागते. त्याचप्रमाणे ते धर्मनिरपेक्ष आणि ज्या वयोगटाला शिकवणार, त्यांना समजेल, अशा भाषेतही असणे आवश्यक असते, या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन अभ्यासक्रम तयार केला

गेली.

हा अभ्यासक्रम पहिली ते चौथीच्या विद्यार्थ्यांना शिकवायचा असल्याने सहयोगी शिक्षण आणि खेळांच्या माध्यमातून शिकवला जातो. त्यासाठी चित्रकला, गोष्टी, गाणी अशा माध्यमांचाही वापर केला जातो. यामुळे मुलांना ते शिकण्यात अधिक रस वाटतो, असे निरीक्षण गेल्या दोन वर्षांतील अनुभवांवरून समोर आले आहे.

मूल्यवर्धनची अंमलबजावणी :

मूल्यवर्धनचा अभ्यासक्रम राबवायचा तर त्याची एक व्यवस्था लावून घेणे गरजेचे होते. सन २००९ मध्ये मुथा यांनी नुकत्याच डीएड झालेल्या विद्यार्थ्यांनी या प्रकल्पात सहभागी होण्यासाठी अर्ज करावे, अशी जाहिरात पेपरमध्ये दिली. मूल्यवर्धनचा हा प्रयोग राबवण्यासाठी बीड जिल्ह्यातील पाटोदा तालुक्यातील जिल्हा परिषदेच्या शाळांची निवड करण्यात आली होती. बीड जिल्हा परिषदेने याबाबतचा ठराव मंजूर करून प्रकल्प राबवण्यास मान्यता दिली होती. पाटोद्यातील बराचशा ग्रामीण भागांमध्ये हा प्रयोग राबवायचा असल्याने तेथे मूल्यवर्धनचा अभ्यासक्रम शिकवणारे शिक्षकही त्या वातावरणाशी साधारण परिचित असणे आवश्यक होते. शिवाय गावात शिकवण्याची तयारी असणेही महत्त्वाचे होते. जाहिरात देताना त्यामध्ये या गोष्टीही नमूद करण्यात आल्या होत्या. जाहिरातीला चांगला प्रतिसाद मिळाला. मे २००९ मध्ये १०० शिक्षकांचे प्रशिक्षण सुरू झाले. हे सर्व शिक्षक पाटोद्यामध्ये जिल्हा परिषदेच्या शाळांत मूल्यवर्धन शिकवणार होते, पण असणार होते बीजेएसच्या पे रोलवर. या शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी डॉ. रोस्ट यांच्या सहकार्याने राबविलेल्या मॉड्युल्सच्या माध्यमातून जे मास्टर

ट्रेनर्स तयार झाले होते, त्यांना नेमण्यात आले. अशाप्रकारे सन २००९-१० मध्ये पाटोद्यातील सर्व जिल्हा परिषद शाळांत मूल्यवर्धनची तासिका वेळापत्रकात समाविष्ट झाली. पुढच्याच वर्षी म्हणजे २०१०-११ मध्ये त्यामध्ये आष्टी तालुक्याची भर पडून दोन तालुक्यांतील जिल्हा परिषदेच्या सर्व शाळांमध्ये मूल्यवर्धनची तासिका दररोजच्या वेळापत्रकात समाविष्ट झाली. मूल्यवर्धनचे काम एखाद्या महापालिकेच्या अखत्यारितील शाळेतही असावे, असे मुथा यांना वाटत होते. त्यांनी जळगाव महापालिकेचा यासाठी अभ्यास केला आणि २०१०-११ पासून जळगाव महापालिकेच्या शाळांतही पहिली ते चौथीच्या वर्गांमध्ये मूल्यवर्धनच्या एका तासिकेला परवानगी मिळाली.

मुथा यांची शाळांची निवडही फार इंटरेस्टिंग आहे. मुख्य म्हणजे त्यामागे एक तर्कसंगत भूमिका आहे. मुथा यांचे जन्मगाव डोंगरकिन्ही हे मुळात पाटोदा तालुक्यातले आहे. तेथे त्यांचे दहावीपर्यंत शिक्षण झाले. आपल्या गावचा मुलगा आपल्या गावासाठी काहीतरी करतो आहे, याचा गावकऱ्यांना कायम अभिमान असतो. मूल्यवर्धन तेथील शाळांमध्ये घेऊन जाताना गावकऱ्यांपुढे भाषण करताना मुथा यांनी नेमका हाच धागा ठेवला होता. त्यामुळे मूल्यवर्धन आवश्यकता त्यांना पटवणे तुलनेने सोपे गेले. पाटोद्यामध्ये पहिल्या वर्षी मूल्यवर्धनची अंमलबजावणी झाल्यावर त्याचे सकारात्मक परिणाम शेजारच्या आष्टी तालुक्यातील लोकांना दिसत होते. त्यामुळे आष्टीमध्ये मूल्यवर्धन राबवायला त्या मानाने सोपे गेले. या दोन तालुक्यांत मूल्यवर्धन राबवण्यामागचा दुसरा विचार म्हणजे पाटोदा किंवा आष्टी या तालुक्यांतील जिल्हा परिषद शाळांत येणारा सर्व विद्यार्थी वर्ग हा ग्रामीण भागातील आहे. आपण शहरात कार्यक्रम तयार

केला आहे, तो ग्रामीण भागातील मुलांनाही उपयोगी पडेल, असे आपले म्हणणे आहे, पण ते पडताळून पाहण्यासाठी तो तेथे राबवून बघणे गरजेचे आहे, हे मुथा यांना पक्के ठाऊक होते. त्यामुळे त्यांनी या दोन तालुक्यांची निवड केली. त्याच जोडीने एखाद्या शहरी भागातही प्रयोग करणे महत्त्वाचे होते. त्यामुळे मुथा हा कार्यक्रम जळगाव महापालिकेच्या शाळांतही घेऊन गेले. जळगावच का, तर एकतर तेथे बीजेएसचे कार्यकर्त्यांचे मोठे जाळे असल्याने मदतीसाठी कार्यकर्ते लगेच उपलब्ध होऊ शकतात आणि ही महापालिका तुलनेने लहान असल्याने प्रयोगासाठी आदर्श आहे. त्याचप्रमाणे या महापालिकेत मराठीच्या जोडीने हिंदी, इंग्रजी आणि उर्दू शाळाही आहेत. तेथे हा अभ्यासक्रम कसा राबवता येईल, याचेही मुथा यांना टेस्टिंग करायचे होते. कारण देशभरात जायचे असेल, तर हा अभ्यासक्रम हिंदी, इंग्रजी आणि उर्दूत असणेही आवश्यक आहे. अर्थात, हे करताना त्यांनी महापालिकेला गळ घातली आणि मूल्यवर्धनची अंमलबजावणी करायला ते तयार झाले, असे झालेले नाही. एज्युक्रिपचा अनुभव गाठीला असल्याने मुथा यांनी महापालिकेच्या शिक्षण विभागातील १० ते १५ अधिकाऱ्यांना आष्टी आणि पाटोद्यातील मूल्यवर्धनची अंमलबजावणी दाखवली. या कार्यक्रमाची कल्पना आल्यावर महापालिका प्रकल्प राबवायला तयार झाली, पण मुथा यांना सर्व रीतसर होणे अपेक्षित होते. त्यामुळे त्यांनी महापालिकेला पाच लोकांची एक तज्ज्ञ समिती नेमण्याची विनंती केली. या समितीकडून मूल्यवर्धनचे आधी मूल्यमापन व्हावे, असे त्यांचे म्हणणे होते. त्यानुसार, निवृत्त न्यायाधीश, माजी कुलगुरू अशा तज्ज्ञ सदस्यांचा अंतर्भाव असलेली समिती स्थापन झाली. त्यांनी काही बदल सुचवले, पण अहवाल सकारात्मक

होता. विशेष म्हणजे तज्ज्ञ समितीने सुचवलेल्या सूचना पाटोद्यातील मुख्याध्यापक व शिक्षकांनी सुचवलेल्या सूचनांशी मिळत्या-जुळत्या होत्या. मुथा यांनी या सूचनांचा अंतर्भाव करण्याचे आश्वासन दिले आणि जळगावातही मूल्यवर्धन सुरू झाले.

अशा प्रकारे सुमारे ५०० शाळांतील ३५ हजार विद्यार्थी एवढे मोठे प्रयोगाचे सँपल त्यांना मिळाले. आपल्या लक्षात येईल, की हे लिहिणे सोपे असले, तरी ते अमलात आणणे तितकेसे सोपे नक्कीच नाही. पहिल्या वर्षी मूल्यवर्धनच्या प्रशिक्षणासाठी जाहिरात देण्यात आली होती. हे प्रशिक्षणही विनामूल्य दिले गेले. पुढच्या वर्षी मात्र आष्टी तालुक्यात गाईड घेण्यासाठी मुथा यांनी जाहिरात दिली नाही. त्यांनी सध्या असलेल्या गाईडनाच सांगितले, की आष्टीमध्ये मूल्यवर्धन राबवायचे असल्याने २०० नव्या गाईड्सची आवश्यकता आहे. मात्र, हे सर्व जण तालुक्यातलेच असावेत. या वेळी प्रशिक्षणाचा कालावधी ६० दिवसांचा करण्यात आला होता. हे निवासी प्रशिक्षण असल्याने खर्च मोठा येणार होता. या प्रशिक्षणाला अगदी मनापासून इंटरेस्ट असलेल्या शिक्षकांनीच यावे, याकरता मुथा यांनी १० हजार रुपये फी ठेवली, पण आश्चर्य म्हणजे फी ठेवून आणि जाहिरात न देताही सुमारे ७०० अर्ज आले. याचा अर्थ मूल्यवर्धनचा प्रचार योग्य पद्धतीने शेजारच्या तालुक्यात झाला होता. जळगावमध्ये मात्र मूल्यवर्धनची कल्पना नसल्याने जाहिरात देऊन शिक्षकांना प्रशिक्षणासाठी बोलावण्यात आले.

इथे एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी, की हे सर्व गाईड बीजेएसच्या पे रोलवर असणार होते आणि आहेत. डीएड झालेल्या उमेदवाराला ३००० रुपये, बीएड झालेल्याला ४००० रुपये आणि एमएड झालेल्याला ५००० रुपये असा दरमहा पगार बीजेएस स्वतः देते.

मुथा यांनी दरवर्षी ५०० रुपयांनी पगार वाढवायचेही ठरवले आहे. सामाजिक कामासाठी अशा प्रकारे आपल्या खिशातून लोकांचा पगार देणारा हा माणूस म्हणजे खरोखरच अजब रसायन आहे. दरम्यान, जळगाव आणि पाटोद्यातून आलेल्या सूचनांबरोबरच मूल्यवर्धनच्या अभ्यासक्रमात काही बदल करणे अपेक्षित असल्याने मुथा यांनी संशोधनासाठी नवीन टीमची जुळवाजुळव केली. बालभारतीच्या माजी अधिकारी ज्ञानदा नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली मानसशास्त्रज्ञ, आरोग्यतज्ज्ञ, बाल मानसतज्ज्ञ आदींचा समावेश असलेला १२ जणांचा चमू तयार करण्यात आला आणि त्यांना आलेल्या सूचना विचारात घेऊन अभ्यासक्रमात बदल करण्यास सांगण्यात आले. या बदलांसह जळगाव, पाटोदा आणि आष्टीमध्ये २०११-१२ या शैक्षणिक वर्षात मूल्यवर्धनचा अभ्यासक्रम गेला. अर्थात, थोडेसे बदल करून थांबायचे नव्हतेच. हा अभ्यासक्रम देशभरातील शाळांत राबवता येण्यायोग्य बनवायचा असल्याने नाईक आणि त्यांच्या टीमचे काम चालूच राहिले.

काम सुरू केले, की त्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करायची आणि फीडबॅक घेत राहायचा, हे तर मुथा यांचे जणू व्रतच आहे. त्यामुळे मूल्यवर्धनचा फीडबॅकही ते वेळोवेळी घेत आहेत. जळगावमध्ये उर्दू शाळेतही मराठी अभ्यासक्रम आहे. तेव्हा मुथा यांनी या शिक्षकांना सांगितले, की या अभ्यासक्रमात अजून बदल होत असल्याने ते सर्व बदल झाल्यावर अभ्यासक्रम उर्दूत भाषांतरित केला जाईल. तोपर्यंत तुम्हीच तो उर्दूत शिकवा. आश्चर्य म्हणजे शिक्षकांनी त्याला होकार दर्शवला. मुथा म्हणतात, उर्दू शाळेतही मूल्यवर्धनचे चांगले स्वागत झाले, याला एक वेगळे महत्त्व होते. हा अभ्यासक्रम धर्म, जातनिरपेक्ष पद्धतीने तयार

करण्यात आला आहे, त्यावर हे एक प्रकारे शिक्कामोर्तब होते.

मूल्यवर्धनचा अभ्यासक्रम सरकार स्वीकारेल का, या प्रश्नापासून सुरू झालेला मूल्यवर्धनचा प्रवास आज काही शाळांमधील प्रत्यक्ष अंमलबजावणीपर्यंत जाऊन पोचला आहे. विशेष म्हणजे या अभ्यासक्रमाला मान्यता देणारी जिल्हा परिषद म्हणजे सरकारी व्यवस्थेतीलच एक घटकसंस्था आहे. गेल्या तीन वर्षांत त्याची ज्या पद्धतीने अंमलबजावणी झाली आहे, त्यामुळे शिक्षक, विद्यार्थी आणि सरकारी अधिकारी या सर्व पातळ्यांवरील घटकांना तो हवा आहे. हा अभ्यासक्रम नेमका कशा पद्धतीने राबवला जातो, याची उत्सुकता असल्याने मी स्वतः पाटोदा तालुक्यातील पाटोदा, मिसाळवाडी आणि खडकडोह येथील शाळांना भेटी दिल्या. तेथील शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचे अनुभव फारच बोलके होते.

पाटोद्यात शिकवणाऱ्या प्रियांका ससाणे यांनी २००९ मध्ये मूल्यवर्धनचे प्रशिक्षण घेतले. त्या वेळी त्यांनी नुकतेच डीएड केले होते आणि वर्षभर शिकवण्याचा अनुभवही घेतला होता. पेपरमधील जाहिरात वाचून खरेतर त्यांनी प्रशिक्षणाला जायचे ठरवले. काहीतरी नवीन शिकायला मिळेल, हा त्यामागचा अगदी साधा उद्देश होता, पण मूल्यवर्धनच्या प्रशिक्षणाने त्यांच्यातील शिक्षक घडवला, असे त्या सांगतात. त्या म्हणाल्या, मूल्यवर्धनमध्ये आम्हाला वेगवेगळे विषय शिकवावे लागतात. म्हणजे उदाहरणार्थ, संघर्ष, स्पर्धा असे समजा विषय असतील, तर संघर्ष का करू नये, हे रोजच्या उदाहरणांवरून समजावून सांगावे लागते. हे सांगण्याचे एक वेगळे कौशल्य असावे लागते, ते आम्हाला या प्रशिक्षणाने दिले. पहिली ते चौथीच्या विद्यार्थ्यांना हे विषय उपदेशासारखे शिकवून चालत नाहीत, तर चित्र, गोष्ट, गाणी

यांमधूनच त्याची जाणीव करून द्यावी लागते. ते आम्हाला आता जमायला लागले आहे.

खडकडोहच्या शाळेत शिकवणाऱ्या उषा केदार म्हणाल्या, या प्रशिक्षणाने आमच्यातही अनेक बदल घडवून आणले. पूर्वी मी फार चिडायचे, पण आता मला माझ्या रागावर नियंत्रण आणणे जमू लागले आहे. साहजिकच मुलांना मारणे बंद झाले. त्यांचे फुलणे, सर्वार्थाने उमलणे किती महत्त्वाचे असते, हे मला या प्रशिक्षणातून समजले. माझा आत्मविश्वासही वाढला.

शिक्षक नवीन प्रयोग करून बघत नाहीत, या समजावरही बीजेएसच्या प्रशिक्षणाने मात केली. पाटोद्याच्याच शाळेतील सोनाली जोगदंड यांनी मूल्यवर्धनचे सर्व प्रशिक्षण मराठी माध्यमातून घेतले. मात्र, त्यांच्यावर जबाबदारी आली, उर्दू माध्यमाच्या कन्या शाळेत शिकवण्याची. जोगदंड हरल्या नाहीत. त्यांनी सर्व गाणी, गोष्टी स्वतःच हिंदीत भाषांतरित केल्या आणि विद्यार्थिनींना शिकवल्या. आज त्या शाळेतील सगळ्या विद्यार्थिनींच्या लाडक्या शिक्षिका आहेत.

मूल्यवर्धनचा हेतू केवळ शिक्षकांचे परिवर्तन करण्याचा नाही, हे आपण बघितलेच आहे. मुळात विद्यार्थ्यांमध्ये बदल झाला का, हा खरा प्रश्न आहे. पाटोदा काय किंवा मिसाळवाडी आणि खडकडोह येथील शाळा काय, तेथे येणाऱ्या विद्यार्थी वर्गाचे पालक अतिशय गरीब परिस्थितीतील आहेत. कोणी रुस तोडणी कामगाराचा मुलगा, तर कोणी रोजगार हमीवरील मजुराची मुलगी. पण मूल्यवर्धनच्या शिक्षणाने त्यांचेही आयुष्य बदलले आहे. ससाणे म्हणाल्या, गेल्या वर्ष-दोन वर्षांत खूप मोठा बदल जाणवतो, तो म्हणजे या मुलांच्या वर्तनात. एकमेकांना मदत करणे, खोटे न बोलणे, आरोग्यासाठी स्वच्छता, प्रामाणिकपणा

असे अनेक गुण त्यांच्यात रुजले आहेत. गाणी, गप्पा, गोष्टींतून विषय शिकवल्याने त्यांना ते अधिक समजले आहेत. शिवाय बुजरेपणा जाऊन एकप्रकारचा धीटपणा आला आहे. वर्गात पटकन कोणीही उभे राहून गाणे म्हणतो, गोष्ट सांगतो. काही मुले तर घरी आई-वडलांनाही या गोष्टी सांगतात. एकदा एका मुलाला त्याच्या वडलांनी गुटरख्याचे पाकीट आणायला सांगितले, तर त्याने त्यांना व्यसनाचे दुष्परिणाम काय होतात, हे ऐकवले आणि गुटरखा आणायला स्पष्ट नकार दिला. हे परिणाम नक्कीच सकारात्मक आहेत.

मूल्यवर्धनचा तास घेणाऱ्या शिक्षकांव्यतिरिक्त इतर नेहमीचे विषय शिकवणाऱ्या शिक्षकांना या तासाविषयी काय वाटते, याबाबतही जाणून घेण्याची इच्छा होती. पाटोद्याच्या शाळेचे मुख्याध्यापक विठ्ठल जोशी म्हणाले, मूल्यवर्धनच्या तासामुळे इतर तासांनाही विद्यार्थ्यांचा उत्साह चांगला असतो. त्यांची समजही चांगली वाढली आहे. मुळात आपण शिकावे, ही ओढ त्यांच्यात निर्माण झाल्याने त्यांना शिकण्यात आधीपेक्षा नक्कीच जास्त गोडी वाटू लागली आहे.

पाटोद्याचे गटशिक्षण अधिकारी व्ही. डी. कुलकर्णी यांचे निरीक्षणही बोलके आहे. ते म्हणाले, मुलांच्या वर्तनात आम्हाला मूल्यवर्धनमुळे खूप फरक जाणवतो. अनेक जण तर आता त्यांच्या पालकांना मार्गदर्शन करतात. आणखी विशेष वाटतो, तो म्हणजे ग्रामीण भागातील मुले या तासामुळे अधिक मोकळे आणि बोलके होत आहेत. हा बोलडनेस आजच्या काळात महत्त्वाचा आहे. त्यांची संवादकौशल्ये वाढताहेत, हेसुद्धा एक सुचिन्हच म्हणावे लागेल. वरील दोन्ही निरीक्षणे फार महत्त्वाची आहेत. या भागात

शिकणारी मुले ज्या पार्श्वभूमीची आहेत, ज्या वातावरणात ती राहतात, त्यात मुळात शाळेची गोडी लागणे अवघड असते. हातावर पोट असल्याने मुलगा किंवा मुलगी पटकन कामाला कसा लागेल, अशी मानसिकता आई-वडलांचीच असते. अशा वेळी शाळा काही मूल्य रुजवू पाहते आणि त्याचे सकारात्मक परिणाम दिसू लागतात, तेव्हा चित्र बदलेल, असा विश्वास निर्माण होतो. मूल्यवर्धनने तो विश्वास या मुलांना दिला आहे.

मूल्यवर्धनची अंमलबजावणी वाचायला सोपी वाटत असली, तरी ती प्रत्यक्षात तितकी सोपी नाही, हे पुन्हा या ठिकाणी लक्षात घ्यायला हवे. मूल्यवर्धनसाठी लागणाऱ्या मनुष्यबळाचे प्रशिक्षण पुण्यात होते. हे शिक्षक बीजेएसच्या पे रोलवर आहेत. बरेचसे बीड जिल्ह्यातील असल्याने त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था हा मोठा प्रश्न आला नाही, पण प्रशिक्षण घेतलेले शिक्षक कसे काम करताहेत, यावर देखरेख करण्यासाठी जे गार्ड नेमले गेले आहेत, ते विविध ठिकाणांहून आले आहेत. त्यांना राहण्यासाठी मुथा यांनी पाटोदा तालुक्यातील डोंगरकिन्ही या स्वतःच्या जन्मगावी एक सुसज्ज वसतिगृह बांधले आहे. शिक्षकांचे रिफ्रेशिंग कोर्सही येथे होतात. मूल्यवर्धनचा आढावा हीसुद्धा मोठी इंटरस्टिंग गोष्ट आहे. फिलडवर शिकवणाऱ्या प्रत्येक शिक्षकाने त्याच्या रोजच्या अनुभवांची आणि कामांची एक डायरी तयार केली आहे. शिक्षकांच्या कामावर देखरेख करणारे गार्ड अचानक शाळेला भेट देऊन ही डायरी तपासतात. थोडक्यात, हे गार्ड पर्यवेक्षकासारखे काम करतात, पण त्यांचा हेतू शिरे मारण्याचा किंवा चुका काढण्याचा नाही, तर मदत करण्याचा आहे, हे वेगळेपण इथे लक्षात घ्यायला हवे. अभ्यासक्रम शिकवण्यात काही समस्या येताहेत का, एखादा

विषय समजावून सांगण्यासाठी वेगळी पद्धत विकसित करण्याची गरज त्यांना वाटते का, याची चर्चा हे शिक्षक हे गाईडबरोबर करतात. त्याचा फीडबॅक बीजेएसच्या पुण्यातील मुख्य कार्यालयालाही मिळतो आणि काही सूचना असतील, तर त्याप्रमाणे प्रशिक्षण कार्यक्रमात थोडे बदल केले जातात. यावरून लक्षात येईल, की एज्युकिप किंवा बीजेएस एसाएप्रमाणेच मूल्यवर्धनची रचनाही अतिशय लवचीक आहे. मुळात एक अभ्यासक्रम तयार करून तो थोपवणे असा विषयच नसून, गरजेप्रमाणे बदल करत व्यवस्थेमध्ये तो एकजीव करणे हेच मुख्य उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे पाटोदा आणि आष्टी तालुक्यातील गावांत गेली तीन वर्षे मूल्यवर्धन सुविहितपणे सुरू आहे आणि सकारात्मक बदलही घडवून आणते आहे.

मूल्यवर्धनची अंमलबजावणी सुरू असताना तो देशात राबवण्यासाठीची काय पावले असतील, याचा विचारही सुरू होता. मुथा यांना स्वतःला असे वाटत होते, की पाटोदा आणि आष्टीनंतर दोन-तीन वर्षांत संपूर्ण बीड जिल्ह्यातील शाळांत हा अभ्यासक्रम राबवायचा. मात्र, संचालक मंडळाचे म्हणणे वेगळे पडले. त्यांच्या मते, संपूर्ण जिल्ह्यातील सुमारे ३००० शाळांत हा अभ्यासक्रम राबवण्यासाठी लागणारे मनुष्यबळ, पैसा हे खूप मोठे काम आहे. शिवाय सरकारला प्रस्ताव देण्यासाठी जिथे ४० ते ५० शाळांतील सँपल पुरते, तिथे अगोदरच आपल्याकडे ५०० शाळांचे सँपल आहे. त्यामुळे शाळा वाढवण्यापेक्षा आहे तो अभ्यासक्रम अधिकाधिक परिपूर्ण करण्यावर भर देऊ आणि जोडीने सरकारला प्रस्ताव देऊ. मुथा यांनाही हे म्हणणे पटले. मग त्यानुसार, पुढची पावले कशी असतील, याच्या काही पायऱ्याच ठरवण्यात आल्या.

- मूल्यवर्धनचा अभ्यासक्रम अधिक सक्षम करणे.

- प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे डॉक्युमेंटेशन करून त्यात आवश्यक ते बदल करणे.
- गाईडचा अहवाल आधुनिक पद्धती वापरून अधिक प्रभावी करणे.
- मूल्यवर्धनच्या स्टँडर्ड ऑपरेटिंग प्रॅक्टिसेस तयार करणे.
- मूल्यवर्धन अंमलबजावणीचे सॉफ्टवेअर तयार करणे.
- गाईडसाठी आणखी ८०० तासांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करणे.
- पालकांबरोबर संवादासाठी मॉड्युल तयार करणे.
- वर्षाला १८० तासिका शिकवायच्या, याप्रमाणे वेळापत्रक तयार करणे.
- पीस व मॉरल एज्युकेशनवर राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शोधनिबंध पाठवणे.

मूल्यवर्धनचे काम सध्या या पायऱ्यांनुसार सुरू आहे. विशेष म्हणजे मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचा परिणाम कसा होतो, हे तपासण्यासाठी बीजेएसने केंब्रिज विद्यापीठाशी करार केला आणि त्याचे इम्पॅक्ट असेसमेंट केले. या असेसमेंटचा निष्कर्षही खूप सकारात्मक आहे.

मूल्यवर्धनच्या पूर्ण कार्यक्रमासाठी एक तत्त्वज्ञान आहे. जगात पीस आणि मॉरल एज्युकेशनच्या संदर्भात एकूण चार तात्त्विक भूमिका अस्तित्वात आहेत. त्यातील एकाचा वापर करून जगात पीस आणि मॉरल एज्युकेशनवर कार्यक्रम तयार होतात, पण मुथा यांचे असे मत आहे, की बीजेएसने स्वतः पाचवी भूमिका तयार करावी, जी भारताची भूमिका म्हणून ओळखली जावी. मूल्यवर्धनच्या निमित्ताने ती तयार होईल, अशी त्यांना आशा आहे. यानिमित्ताने जाता-जाता एका प्रसंगाचा उल्लेख करायला हवा. ऑक्टोबर २०११ मध्ये

चीनमध्ये नानजिंग येथे पीस, मॉरल आणि व्हॅल्यू एज्युकेशनमध्ये काम करणाऱ्या संस्थांची परिषद भरली होती. त्या परिषदेत मुथा यांनी स्वतः एक शोधनिबंध सादर केला. या परिषदेदरम्यान त्यांच्या असे लक्षात आले, की या ठिकाणीही भारताचे प्रतिनिधित्व फार कमी आहे, जे वास्तविक आपला सांस्कृतिक वारसा बघता जास्त असायला हवे. तेथे आलेल्या इतर तज्ज्ञांबरोबर झालेल्या चर्चेतून त्यांच्या लक्षात आले, की भारताकडून या संदर्भात काही भरीव कार्यक्रम व्हावा, अशी जगभरातून अपेक्षा आहे. मुथा यांच्यासाठी हा अनुभव प्रेरणादायक ठरला.

या ठिकाणी गेल्या ४ एप्रिल २०१२ ला मद्रास हायकोर्टाने दिलेल्या निर्णयासंबंधी पीटीआयने दिलेल्या एका बातमीचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. एका वकिलाने दाखल केलेल्या जनहित याचिकेवर निर्णय देताना मुख्य न्यायमूर्ती एम. वाय. इक्बाल आणि न्या. टी. एस. शिवाभ्रनम यांनी म्हटले, की शाळांमध्ये नैतिक शिक्षण हा एक विषय म्हणून शिकवता येईल का, यावर तामिळनाडू सरकारने चर्चा करावी आणि त्यानुसार कायद्याप्रमाणे निर्णय घ्यावा. चेन्नईत एका शालेय विद्यार्थ्याने आपल्या शिक्षिकेला भोसकल्याच्या घटनेसह विविध हिंसक घटनांचे दाखले देत याचिकाकर्त्याने आपल्या याचिकेत म्हटले होते, की सुसंस्कृत नागरिक बनण्यासाठी नैतिक शिक्षणाची आवश्यकता आहे. मद्रास हायकोर्टाचा हा निर्णय मुथा यांच्या या कामाला निश्चितच पाठबळ देणारा आहे. म्हणूनच त्यांनी मूल्यवर्धनचे काम आणखी जोमाने करायचे ठरवले असून, येत्या सन २०१५ पर्यंत त्याचे आणखी सकारात्मक बदल दिसून येतील, अशी त्यांना खात्री आहे.

केंब्रिजच्या इम्पॅक्ट असेसमेंटनंतर जागतिक स्तरावर नावाजलेले

अमेरिकेतील प्रा. ब्रायन आर. फ्ले यांच्याकडून सध्या नव्याने तयार करण्यात आलेल्या मूल्यवर्धनच्या अभ्यासक्रमाची इम्पॅक्ट असेसमेंट सुरू आहे. चारित्र्य संवर्धनातून शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवता येते, यावर विश्वास असलेले आणि त्यावर सखोल संशोधन केलेले प्रा. फ्ले मूल्यवर्धनचे मूल्यांकन करत असल्याने ते प्रभावी होईल, यात शंकाच नाही. या ठिकाणी एक गोष्ट मुद्दाम नमूद करावीशी वाटते. बीजेएसने तयार केलेल्या कार्यक्रमांचे अंतर्गत मूल्यांकन तर होतच असते, पण मूल्यांकन अधिक विवेकी व्हावे, यासाठी ते तटस्थ व्यक्ती किंवा संस्थेमार्फत इम्पॅक्ट असेसमेंटचा आग्रह धरतात. यामुळे कार्यक्रम नेमक्या कोणत्या स्तरावर याची कल्पना येते. काही बदल करण्याच्या दृष्टीनेही अशा थर्ड पार्टी इम्पॅक्ट असेसमेंटचा उपयोग होतो.

भविष्याकडे जाताना...

शांतीलाल मुथा आणि बीजेएसचा हा संपूर्ण प्रवास एका ध्येयातून सुरू झाला. ते ध्येय होते, संपूर्ण शिक्षण क्षेत्राचेच मूल्यवर्धन करण्याचे. एज्युक्रिप, बीजेएस एसएए, शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम अशी वळणे घेत तो मूल्यवर्धनपर्यंत आला आहे. या सर्व प्रवासात एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी, ती म्हणजे प्रवासातील ही वळणे सोपी निश्चितच नव्हती. एखादी अवघड चढण पार करावी, अशा रीतीने आतापर्यंतचा हा प्रवास झाला आहे. पण यानिमित्ताने मुथा यांनी वाटेत जे मैलांचे दगड किंवा खऱ्या अर्थाने माइल स्टोन निर्माण केले आहेत, ते या वाटेवर चालू इच्छिणाऱ्यांना नक्कीच मार्गदर्शक ठरणार आहेत. पुढील १० वर्षांत देशाच्या शिक्षण व्यवस्थेत भरीव सकारात्मक बदल करण्याचा ध्यास हेच आता मुथा यांच्या आयुष्याचे ध्येय आहे. वर्तमान स्वीकारून भविष्य पाहण्याची हातोटी त्यांच्याकडे असल्याने ते या मार्गावरही खंबीर वाटचाल करतील, यात काहीच शंका नाही. त्या अर्थाने त्यांचा हा प्रवास आतापर्यंत सुफळ असला, तरी अद्याप संपलेला मात्र नाही...

श्री. शांतिलाल मुथ्था यांनी शिक्षण क्षेत्रात, खास करून शालेय शिक्षणाच्या मूल्यांकन प्रणालीत घडवून आणलेला बदल व हे ध्येय साध्य करताना त्यांनी घेतलेले प्रयास. या सर्वांची अनुभूती आपल्याला हे पुस्तक वाचताना येईल. मूल्यवर्धन, एज्युक्रिप सारख्या उपक्रमांद्वारा घडलेल्या क्रांतीचे वर्णन वाचताना त्यांच्या घटनात्मक कार्याची अनुभूती होते. हा प्रवास गुजरात, गोव्यातच नव्हे तर, अंदमान, निकोबारसारख्या दूरच्या प्रदेशातसुद्धा आपले ठसे उमटवतो.

– डॉ. भूषण पटवर्धन

उपकुलगुरु, सिम्बायोसिस आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ